

OSMANLI - RUS REKABETİNİN MENŞEİ VE DON-VOLGA KANALI TEŞEBBÜSÜ (1569)

Dr. Halil İNALCIK

Tarih Doçenti

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. asır ortalarına doğru, Cihan politikasına hâkim en kudretli devlet olarak görünüyordu. Garp'ta Orta-Avrupa ve Akdeniz'de Charles-Quint'in İmparatorluğu ile yaptığı büyük mücadeleyi kazanmıştı. İmparator, Macaristan'ı, sonunda Türkler'e bırakmak zorunda kalmış, elindeki dar bir Macar arazisi için de senevi vergi takdimine razı olmuştu¹. Hıristiyanlığın bu büyük İmparatoru, bütün gayretlerine rağmen Fas'a kadar bütün Kuzey - Afrika'nın da Osmanlı hakimiyeti altına geçmesine mani olamamıştı. Osmanlı donanması, Barbaros'un idaresinde Akdeniz'de kuş uçurtmuyordu. Bu mücadelenin mühim bir neticesi, Habsburg'ların, Avrupa'yı bir imparatorluk hegemonyası altına sokmak hülyasının yıkılması olmuştur. Avrupa'da bu hegemonya teşebbüslerine karşı gelen başlıca devlet, Fransa, ancak Osmanlı ittifakı sayesinde korkunç rakibine karşı koyabilmişti. Bir kelime ile Yeni çağların Avrupa devletler muvazenesinin doğmasında Osmanlı'lar birinci derecede rol oynamışlardır. Padişah'ın, İmparatora gönderdiği nâmelerde, kendisi için "asrın Kayserlerine emir veren, dünya hükümdarlarına taç bağışlayan,, unvanlarını kullanması sadece tesadüf eseri değildi². Bir taraftan da o, protestanlara, kendilerini Papa'nın zulmünden kurtarmak için yardıma geleceğini yazıyor³, Hıristiyan Avrupa'nın bu iki büyük otoritesine karşı meydan okuyordu.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Avrupa'da değil, Şark'ta, Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'nda Sumatra'ya kadar yayılan bir

¹ Bak. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (terc. Atâ), V, s. 265.

² Osmanlı Padişahı, başlangıçta mektuplarında Charles Quint'e Kayser unvanı vermiyordu (داسپانیا قرالی قارلو) : Feridun, *Münşeât-üs-selâtin*, İstanbul 1265, il. 339, karş. Hammer, V, 104).

³ Feridun II, 450-452.

sahada da müessir ve faal bir politika güdüyordu. Müttekâmil gemileri ve ateşli silâhlarıyla Arabistan kıyılarından Sumatra'ya kadar bütün sahillere, mukavemet olunmaz bir istilâ kuvveti halinde saldıran Portekiz'lere karşı Asya kavimleri, Osmanlı Padişahı'na başvurmaktan başka bir çare göremiyorlardı. Seylan ve Kalikut Racaları, Osmanlı'lardan yardım gelirse, memleketlerinin tamamıyla müslüman olacağını vâdediyorlardı⁴. Sumatra adasındaki müslüman hükümdarlarından da Portekiz'lere karşı yardım istemek üzere İstanbul'a bir elçi heyeti gelmiş ve Padişah bu uzak adaya bir donanma ile toplar ve ustalar göndermişti⁵.

Fakat Şark'ta Büyük Hint-Türk İmparatorluğu ile Osmanlı'ları yaklaştıran en mühim âmillerden biri, İran Safevî İmparatorluğuyla olan büyük rekabetti. Eski Roma İmparatorluğu ile İran İmparatorlukları arasında olduğu gibi, bu rekabet, Osmanlı'ları Kafkas'lardan Basra körfezine kadar uzun ve yıpratıcı savaflara sürüklüyordu. İki imparatorluk arasında, başlangıçta Doğu-Anadolu yaylası, Yavuz'la Kanunî'nin zaferlerinden sonra Azerbeycan, Gürcistan ve Irak üzerinde devam eden bu harp, Volga-Don arasında kanal açma teşebbüslerinin de başlıca sebeplerinden biridir. Bunun için bu mücadelenin karakteri üzerinde durmak lâzımdır. Kanunî Süleyman (1520-1566), büyük saltanatı esnasında İran İmparatorluğuna karşı bizzat üç büyük sefer yaptı. Birincisinde Tebriz'e girmiş, Bağdad'ı zaptetmiş, Hazar denizi üzerinde Şirvan'a kadar Azerbeycan'ı Osmanlı nüfuz ve himayesi altına sokmuştu (1533 - 36). Fakat Osmanlı orduları çekilir çekilmez İran Şahı buralarını geri aldı ve taarruzlarını Doğu-Anadolu üzerinde Erzurum, Ahlat, Erciş'e kadar uzattı. Kanunî, ikinci defa sefere çıkmak mecburiyetini duydu. Bu defa da Tebriz'e girdi, fakat, daha İstanbul'a dönmeden Şah'ın Ahlat, Muş taraflarını yağmaladığı haberini aldı. Büyük zahmetlerle yapılan bu seferler, böylece, bir netice vermiyordu. Şah, daima kat'î bir meydan savaşından kaçınıyor ve Osmanlı ordusu çekilince, derhal karşı taarruza geçiyordu. Osmanlı'lar, kışları sert ve uzun bu dağlık bölgede büyük orduları

⁴ Açe Padişahı'na nâme - 16 Rebiülevvel 975 - 20 Eylül 1567 - bak. Saffet, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 10 (1327) s. 607.

⁵ Saffet, aynı makale ve vesikaları, Padişah'ın Portekiz Kırallığı'na yazdığı bir mektup dikkate değer. Burada diyor ki : « شیمدیکی حالده خلافت روی زمین قبضه تصرف و » « اقتدارمزه اولوب شرق و غربك رطایاسی جناح دولتمزله مستظل اولوب » Aynı yer, s. 613.

uzun zaman beslemek, erzak ve mühimmatı ikmâl etmek için yenilmesi imkânsız güçlükler karşısında bulunuyorlardı. Mücadelenin en güç tarafı bu nakliyat meselesi idi. Orta - Avrupa'da savaşların tekrar kızıştığı bir sırada Şah, Van gölü etrafında Erciş, Ahlat kalelerini zapt ile ahalisini katliâm etti ve Erzurum Paşasını müthiş bir bozguna uğrattı. Bunun üzerine Padişah, üçüncü defa meşakkatli Şark seferine çıkmak zorunda kaldı. Azerbeycan'a giren Osmanlı orduları, bu defa da, Şah'ı bir meydan muharebesine çekmeğe muvaffak olamadılar. Nihayet Amasya Sulh Muahedesi (1555) bu yıpratıcı Şark seferlerine bir son verdi. Bununla beraber Azerbeycan'da yerleşmek, Osmanlı'lar için daima en önde gelen bir siyasi gaye olarak kalıyordu. İşte Sokollu Mehmet Paşa, 1569 da Volga - Don kanalına teşebbüs ederken, bunun için yeni bir yol arıyordu. Zaten aynı İran, eskidenberi devletin Garp'teki Hristiyan düşmanlarıyla ittifak etmiyor mu idi? Papa XIII. Gregoire, Osmanlı'lara öldürücü darbeyi vurmak için İranlı'larla müşterek bir taarruz plânı tasarlıyor ve bütün ümidini onlara bağlıyordu⁶. Osmanlıların bu savaşlar sebebiyle, İran'a karşı, Orta-Asya Türk devletleriyle giriştikleri sıkı münasebetlerden de bahsetmek lâzımdır. Osmanlı'lar gibi Sünnî olan Şeybanî oğulları idaresinde Orta-Asya Türkleri, Şif Safevî İmparatorluğu elinde kalan Horasan'ı daimî bir mücadele sahası haline getirmişlerdi⁷. Bunun neticesinde müşterek düşmana karşı, onlarla Osmanlılar arasında, siyasi-dini esaslara dayanan tabii bir ittifak kuruldu; nitekim bu tarihlere doğru Şeybanî'lerden Abdüllâtif Han'ın (1540 - 1551), gönderdiği mektuplarla Kanunî Süleyman'ı mütemadiyen Safevîler aleyhine kışkırttığını görüyoruz. Kanunî de, 1550 tarihli bir mektubunda, ona "iki tarafın birleşmesiyle Safevîlerin temamiyle ortadan kaldırılacağını," yazmakta idi⁸. Osmanlı'ların İran'a karşı Orta-Asya hanlarıyla bu münasebetleri gittikçe sıkılaştı⁹ Bilhassa kayde değer bir olay, Padişah'ın 1554 de, yani İran'la henüz sulhun imzalanmadığı bir tarihte, Barak- Nevruz Ahmed Han'a Safevîlere

⁶ Pierling, *Papes et Tsars*, Paris 1890, s. 123.

⁷ Z. V. Togan, *Bu günkü Türkistan ve yakın mazisi*, Mısır 1929 - 39, s. 101 vd.

⁸ «Semerkant Padişahı Abdüllâtif Han'a nâme-i hümayûn», Feridun, *münşett* I, 606 - 608).

⁹ Bak. Hammer, VI, 68 - 69.

karşı ordusunu kuvvetlendirmek üzere üçyüz yeniçeri ile bir topçu takımı göndermesidir¹⁰. Bu Osmanlı askeri, Orta-Asya hanlarının ordularında *Rumî* ler adıyla en güzide kuvveti teşkil etti ve Horasan'da Safevlere karşı muvaffakiyetlerine âmil oldu¹¹. Orta-Asya Hanlıklarıyla Osmanlı'lar arasındaki bu yakınlığın, Hazar denizi şimalindeki stepleri istilâya başlayan Moskof'lara karşı da kendini göstereceğini ve Don-Volga kanalı ve Astırahan seferinin açılması sebeplerinden birini teşkil edeceğini göreceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu'daki büyük mücadelelerine bir göz attık. Fakat bu esnada Osmanlı'ları, Kuzey'den tehdit eden herhangi bir tehlike görünmüyor mu idi? Hemen söyleyelim ki, Altın -ordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Doğu Avrupa'da, hakim bir devletin yerine, Kırım, Kazan Hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knazlıkları gibi birbirine rakip muhtelif siyasi kuvvetler meydana çıkmıştı. Bu küçük devletler arasında kurulan yeni siyasi muvazenenin XVI. asır ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskof Çarlığı'nın Hazar denizine, Kafkaslar'a ve nihayet Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki, Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaştı. İşte Astırahan seferi, cenuba doğru yayılmak isteyen Moskof İmparatorluğu ile Karadeniz şimalindeki stepleri Türk İslâm hakimiyetinde muhafazaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk ihtilâf olmak itibarıyla büyük bir mânâ taşır. Biz bu makalede bu mesele üzerinde duracağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydeki siyasi gelişmelerle alâkası, yani XV ve XVI ıncı asırlardaki Osmanlı Kuzey politikası, şimdiye kadar maalesef bir bütün olarak ele alınmamıştır. Hammer'de, Zinkeisen'de ve son olarak Jorga'da, Kuzey'in büyük geopolitik meselelerine bağlı, mütecanis bir Osmanlı siyaseti yerine, ancak kronolojik olarak bazı münferit hadiseler zikrolunmuştur. Don-Volga kanalı ve Astırahan seferine de ancak bu şekilde ârizî bir hâdisе olarak kısaca temas olunmuştur. Ancak Solov'yev, bu meseleyi daha esaslı bir şekilde ele almak meziyetini göstermiştir¹². Fakat o da, Osmanlı'ların Kuzey politikasının

¹⁰ Barak Han'ın mektubuna göre; Hammer, VI, 68.

¹¹ Bak. Z. V. Togan, aynı eser, s. 106-7.

¹² *İstoriya Rossii*, ikinci kitap, cilt VI, fasıl 3.

anahatlarını görememiş ve hadiseyi bu çerçeve içerisinde manalandıramamıştır.

Hakikatte Osmanlı'ların, İstanbul'u zaptettikten sonra, Kuzey'de faal ve mütecanis bir siyasetleri olmuştur. Astı-rahaman seferi de bunun yeni şartlara göre bir tezahüründen başka bir şey değildir.

Fatih Mehmet (1451-1481), İstanbul'u aldıktan sonra, bir sıra seferlerle Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirdi. Bilhassa 1475 yazında, Kırım'ın cenup kıyılarıyla Azak ve Çerkezistan kıyı-larında Osmanlı hakimiyeti yerleşti; Kırım Hanlığı Osmanlı himayesi altına girdi¹³. 1476 da Lehistan'ın Karadeniz'e çıkma politikasına âlet olan Buğdan Beyliği cezalandırıldı. Böylece, Boğazlar'da tam hakimiyetini kurduktan sonra, Karadeniz'de Ceneviz koloni imparatorluğunu tasfiye ederek, bu denizin kuzey kıyılarında yerleşen Osmanlı İmparatorluğu, Doğu-Avrupa siyasetinde büyük bir devlet sıfatıyla üstün nüfuzunu hissettirmeğe başladı, ve bu esnada Ukrayna, Beyaz Rusya ve Lehistan'ı idaresi altında toplamış olan kudretli Yagellon'lara ve Kırım'ı tekrar hakimiyeti altına almak isteyen Altın-ordu hanlarına karşı Kırım-Moskof blokunu tuttu. Moskof Knazlığı, bu tarihte, Yagellon'larla gayri müsavi şartlar içinde mücadele eden ve Altın-ordu hakimiyetinden temamiyle kurtulmaya çalışan bir prenslik, ikinci derecede bir devletten başka bir şey değildi. Altın-ordu'daki taht kavgaları neticesinde kurulmuş olan Kırım Hanlığı ise, Saray hanlarına karşı, kudretli Osmanlı Sultan'ına dayanmak ve Moskova ile müttefik kalmak zaruretini duyuyordu. Hatta Kırım, 1476 da Altın ordu hanı Seyid Ahmed'in bir istilâsından, ancak Osmanlı müdahalesiyle kurtulabilmiş¹⁴ ve Fatih Mehmet, Han'ın yeni taarruzlarını önlemek için kendisine bir ihtar mektubu bile göndermişti¹⁵. İşte böylece, Kırım-Moskof bloku, bu kudretli hâmi sayesinde ayakta duruyordu. Esasen Hanlık, Osmanlılarla Moskova arasında doğrudan doğruya münasebetler tesisi için Padişah yanında

¹³ Şimdi bak. bizim, *Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahitname meselesi*, Belleten, Sayı 30, 1944. Burada, Mengli Giray'ın ve Eminek Mirza'nın Topkapı Sarayı'nda meydana çıkan mektuplarına göre vakânüv'lerin sebep olduğu hatalı görüşler düzeltilmiştir.

¹⁴ Bak. *Kırım Hanlığı'nın tâbiliği*, 210-212.

¹⁵ Bu mektup için bak. aynı makale, 213-216.

tavassutta bulunmakta da gecikmedi; 1492 den itibaren Osmanlı Sarayı ile Moskova arasında ilk diplomatik münasebetler kuruldu¹⁶. 1475 den beri Osmanlı himayesinde bulunan Kırım Hanlığı, tâ kuruluşundan XVI. asır başlarına kadar Moskova ile müttefik olarak en sıkı bir iş birliği halinde bulunmuştur¹⁷. Kırım'ı tekrar Altın-ordu birliği içine almağa muvaffak olan Seyid Ahmet Han'a karşı Osmanlı Padişahı, Kırım Hanlığını ihya etmeseydi, Moskova, Altın-ordu'dan ve Litvanya-Lehistan'dan gelen büyük baskılara karşı, şüphesiz, güç dayanabilirdi. Burada hatırlatmağa lüzum yoktur ki, Altın-ordu Hanlığına son öldürücü darbeyi vuran, Altın-ordu'nun payitahtını yerle bir eden de Kırım Hanlığıdır (1502)¹⁸. Osmanlı Devleti, Kırım-Moskova Blokunun galebesini temin etmekle, şüphesiz, Moskova'nın siyasi yükselişi için sahayı hazırlamıştır. Esasen Osmanlı'ların bu genç devletler yanında yer alması üzerinedir ki, eskiden Doğu-Avrupa'da hegemonya için birbirine rakip bulunan Altın-ordu ile Yagellon'lar devleti, onlara karşı ittifak etmek mecburiyetini duymuşlardır. Fatih Mehmet, Kırım'da eski hakimiyetini kurmak isteyen Altın-ordu hanlarıyla, Bugdan'da, Karadeniz kıyılarında yerleşmek isteyen Yegellon'lara karşı başka bir politika da takib edemezdi. Osmanlı Devleti, bu tabii yolda yürüyerek, Altın-ordu ortadan kalktıktan sonra bizzat Kırım Hanlığı Karadeniz için tehlikeli bir şekilde kuvvetlenip istiklâl temayülleri gösterince, bu sefer ona karşı Moskova'ya müsait bir durum almaktan da çekinmedi. Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın kardeşi Tukay-timur soyundan gelen Kırım hanları, Saray tahtının meşrû vârisleri oldukları iddiasıyla Kırım merkez olarak Altın-ordu İmparatorluğunu birleştirmek ve canlandırmak, yani Doğu-Avrupa'da kendi hegemonyalarını kurmak emelinde idiler. Osmanlı devletinin kuzey siyasetinin esası ise temamiyle belli idi: Kuzey'de, kendisinin Karadenizdeki hakimiyetini tehdit edecek büyük bir devletin kurulmaması ve Doğu-Avrupa'da birbirine rakip muhtelif devletler arasındaki kuvvetler muvazenesinin devam etmesi. Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesinde kaldıkça, Padişah kendi lehine bu siyasi muvazene yi

¹⁶ V. D. Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*, 1887, s. 339.

¹⁷ B. Spuler, *Die goldene Horde, die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943; Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*.

¹⁸ Bak. Spuler, aynı eser, 204 vd.

muhafaza edebilmek için en kuvvetli vasıtaya sahip sayılırdı. Onun için, I. Mehmet Giray gibi Kırım'da müstakil büyük siyaset peşinde koşan Giray'lara karşı İstanbul, daima büyük bir titizlik gösterecektir.

Altun-ordu'nun ortadan kalkmasından sonra Kırım'ın, onun vârisi gibi ortaya çıkması üzerine, Hanlık'la Moskova arasındaki eski ittifak da şiddetli bir rekabete döndü. Hanlık, 1511 de Moskova'nın can düşmanı Yagellon'larla ittifak etti; bu ittifaka göre Hanlık, Volga havzasını alıyor ve batıda Beyaz Rusya ve Ukrayna'da eski hakimiyet hakkını temamlie Yagellon'lara bırakıyordu¹⁹.

Moskova'ya karşı düşmanca politikanın ilk mümessili Me h m e d Giray (1514-1523) oldu²⁰. O, daha babasının sağlığında, Kalgay sıfatıyla Moskof Beyliği'ne karşı tahribkâr seferlerine başlamıştı. 1516 da Riazan, ertesi yıl Tula bölgelerini tahrip etti. Sulh için Moskova'ya şu şartları koşuyordu : Büyük Knaz, Kırım Hanı'na yıllık maktû bir vergi verecek, Kazan Hanı Mehmed Emin ölünce yerine Abdüllâtîf'in geçmesine engel olmayacak, Astirahan'ın Kırım tarafından zaptı için yardımcı kuvvet gönderecek. -Vasili, vergi haricinde diğer bütün şartları kabul etti (1519)²¹. Knaz'ın, Kazan hakkında taahhütlerini yerine getirmemesi yüzündeñ hükümsüz kalan bu muahade, bilhassa Kırım Hanlığı'nın gayelerini göstermek itibariyle dikkate değer. Kırım Hanı, Moskova'ya karşı mücadeleye devam ederken, Mehmet Giray'la aralarında şahsi bir düşmanlık da olan Yavuz Selim²², İstanbul'da Moskof elçilerini çok müsait bir şekilde karşılamaktan çekinmiyordu. Hatta 1512-1514 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rus Elçisi M. Y. Aleksev (Gostenkov) ve 1414 Mayıs'ında Moskova'ya varan Osmanlı elçisi Kemal bey

¹⁹ Tafsilât için A. Zihni Sosyal ile beraber hazırladığımız ve yakında neşreedeğimiz *Kırım Hanlığı Tarihi*.

²⁰ Onun tahta çıkışını Lane Pool-Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de ve Hasan Ortekin, *Kırım hanlarının şeceresi*'nde (İstanbul 1938), 1515 de gösterirler. Gülbün-i Hanan'a göre (s. 9) Mengli Giray, 919 Zilhicesinde - 1514, I. ay - ölmüşdür; Es-seb'üs-seyyar (s. 86), Mehmet Giray'ın culûsunu H. 920 başlarında - 1514 ikinci ayı - gösterir. Buna göre Mehmet Giray'ın culûsu muhakkak 1514 başında olmalıdır.

²¹ Karamzin, VII, 117.

²² Mehmet Giray mustakillen «Tatar türesince» hanlık tahtına oturmuş ve culûsunu İstanbul'a bildirmemişti. Daha Selim'in şehzadeliginde başlayan düşmanlıkları hakkında bak. Saadettin, *Selimname, Tac-üt-tevarih* II, Zeyl, 604 ve *Es-seb'üs-seyyar*, 82-86.

vasıtasıyla iki devlet arasında ittifak müzakereleri yapıldı (1519); Moskova, İstanbul'a gönderdiği, V. A. Korobov (1515-1516), D. Stepanov (1519), B. Y. Golohvastov (1519-1521) ve Kanuni Süleyman devrinde V. M. Gubin (1521), J. S. Morozov (Brjuhov) ve R. Kozlyaninov (1523) adlı elçileriyle Osmanlı devletiyle sıkı diplomatik münasebetler idame etti ve bir ittifak imzalamak için ümitle gayretlerini tekrarladı. Ancak 1523 den sonra bu yolda bir teşebbüs görülmedi²³. İstanbul'da B. Y. Golohvastov, Mehmed Giray tarafından Rus'lara temayül ettiği için idam olunan Ahmet Giray'ın oğlu Himmet Giray'la da temasa gelmişti. Onu, Moskova'ya gelmeğe teşvik ediyor ve Yavuz Selim'in kendisini Mehmed Giray Han yerine Kırım tahtına çıkartmak istediğini Moskova'ya müjdeliyordu²⁴. Kanuni Süleyman da, culûsunu tabrik için V. M. Gubin'i elçi gönderen Büyük Knaz'a karşı müsait bir durum aldı ve onun isteklerine uyararak Kırım Hanı'na, Moskova'ya taarruz etmemesini ihtar etti²⁵. Beri taraftan Mehmed Giray da, İstanbul'a yeni padişahı tebrik için, beylerinden Rus düşmanlığı ile tanınan Abdurrahman'ı gönderdi. Mektubunda, bizzat gelip kulluğunu sunamadığı için af diliyordu²⁶. Şüphesiz Osmanlı devleti, Moskof Knazlığı'nı Kuzey'de siyasi muvazenenin bir unsuru telâkki ettiği gibi, Litvanya-Lehistan'a karşı yaptığı savaşlar sebebiyle de tabii bir müttefik sayıyordu. Mehmed Giray, Padişah'a tâbiliğini ifade etmekle beraber, beri tarafta Leh kiralı Sigismund ile ittifakını yeniledi (1520)²⁷ ve Moskof'lara karşı kat'i taarruza geçti. Kardeşi Sahip Giray'ı bir ordu ile Kazan üzerine göndererek Kazan tahtına oturttu²⁸; kendisi de büyük bir ordu ile Moskova üzerine harekete geçti. Oka'nın berisinde genç Prens Belski kumandasındaki orduyu perişan ederek nehri aştı ve Moskova karşısında Vorobiyef tepeleri üzerinde ordugâhını kurdu. Karamzin'in dediği gibi, bu müt-hiş istilâ, Rus'lara Batu ve Toktamış günlerini hatırlatıyordu. O

²³ bak. B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel...*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Jahr. 1, Heft 3, 1936, s. 427.

²⁴ Karamzin'den naklen Howorth, *Hist. of the Mongols*, II, 471.

²⁵ Hammer, V, 19.

²⁶ Han'ın mektubu ve Padişah'ın cevabı: Feridun I, 501-503.

²⁷ Muahede metni için bak. H. Feyizhan - V. Zernov, *Kırım yurtuna ve oltaraflarga dair bolgan yarlıklar ve hatlar*, Petersburg 1864, S. 3-5.

²⁸ *Es-seb'üs-seyyar*, 90.

sırada Moşkova'da bulunan Avusturya elçisi Herberstein, şehirdeki paniki canlı satırlarla tasvir ediyor²⁹. Han, vergi taahhüdü üzerine geri çekildi. 1522 baharında Büyük Knaz, kuvvetli bir ordu ile Oka üzerinde Kırım'lıların yeni bir istilâsını beklerken, Padişah'ın elçisi Mengûplu İskender, efendisinin dostça duygularını sunmak üzere Moskova'da idi. Keza Kefe ve Azak paşaları, Vasili ile dostça münasebetlerde bulunuyorlar ve Han'ın sefer hazırlıkları hakkında gizlice haber gönderiyorlardu³⁰.

Mehmed Giray, Kazan'ı Kırım'a bağladıktan sonra 1522 kışında Astırahan'ı da zaptetti³¹. Böylece o, Altın-ordu Hanlığını Giraylar idaresinde tekrar canlandırmış olduğu bir anda, rakip Nogay'lar tarafından katlolundu (1523 ikinci teşrin)³² ve eseri de birdenbire çöktü. Bunun üzerine Astırahan'a, Moskof'larla ittifak etmiş olan eski han Hüseyin tekrar gidip yerleşti. Moskof Knazı, Kazan'da da Sahip Giray'ı atıp kendi taraftarını han yapmak için bu tarafa 1523 ve 1524 yıllarında büyük ordular (Herberstein'e göre 180 bin kişi) sevketti. Sahip Giray, Kazan'ı yeğeni Safa Giray'a bırakarak Padişah'tan yardım istemek ve Kırım Hanlığını elde etmek için İstanbul'a gitti. Bir rivayete göre o, Kazan'a han olduğu zaman hutbeyi Padişah adına okutmuş, yani Kırım Hanı gibi Osmanlı'ların yüksek hakimiyetini tanımıştı³³. Soloyev'e göre daha III. İvan zamanında Osmanlı elçisi Moskova'da Kazan'ın Padişah'a ait olduğunu ilân etmişti³⁴. Herhalde daha bu tarihlerde Kazan, Moskof emellerine karşı Giray'lar vasıtasıyla Osmanlı Padişahı'nın himayesini arıyordu. Aynı tarihte İstanbul'dan Kırım'a Han gönderilen Saadet Giray'la (Mayıs 1524)

²⁹ İngilizce tercümesi Howorth'da, II, 471 vd.

³⁰ Karamzin, cilt V. 230 no. lu haşiye.

³¹ *Es-seb'üs-seyyar*, 87; *Sahaif-ül-ahbar* II, 695.

³² bak. *Es-seb'üs-seyyar* 87, *Umdet-üt-tevarih*, 98. 1549 dan önce İtil'in batısında Nogay Mirzalarına tâbi hiçbir kabile bulunmadığı hakkında Z. V. Toganın ifadesi (*Türkistan*, 109) ihtiyatla karşılanmalıdır. Kırım kaynakları, Mehmed Giray'ın Astırahan seferine giderken Nogay Mirzalarından Mamay (Orak Mamay) la birleştiğini ve dönerken Nogay'lar tarafından katledildiğini söylemekte müttetiktir!er. Bk. *Es-seb'üs-seyyar*, 87. *Umdet-üt-tevarih* 98 ve *Sahaif-ül-ahbar* II. 695.

³³ Şahabeddin Mercânî, *Müstafâd'ül-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* II, 127.

³⁴ *Istoriya Rossii*, kitap II, cilt VI s. 91.

bizzat Kırım üzerinde de Osmanlı hakimiyetinin kuvvetlendiğini görüyoruz³⁵. İstanbul'a bağlı olan ve içerde kendisini sağlam hissetmiyen Saadet Giray Han, Moskova ile uzlaşma siyasetine başvurdu. Fakat ona karşı müstakil Hanlık ananelerine bağlı rakip han sıfatıyla İslâm Giray, Kırım'da uzun ve kanlı bir iç savaşa sebep oldu. Bu, tabii en ziyade Moskova'nın işine yaradı. Nihayet Büyük Knaz, Kazan'dan Safa Giray'ı attırarak kendi adamı Can Âli'yi han yaptıрмаğa muvaffak oldu (1532 baharı). Aynı tarihte Kırım Hanlığı'na, Padişah tarafından eski Kazan Hanı Sahip Giray tayin olundu (Eylül 1532). Padişah, onun yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1000 sekban, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 timar ve zeamet ehlinde ibaret bir yardımcı kuvvet de verdi³⁶.

Nihayet İslâm Giray'ı ortadan kaldırmağa muvaffak olan Sahip Giray Han, Moskova'ya karşı serbestçe harekete geçmek imkânını buldu. Kazanlı'lar Rus mahmisi Can Âli Han'ı öldürerek Safa Giray'ı tekrar başlarına getirdiler (1535). Kırımlı'lar cenuptan taarruz ederken Safa Giray da Volga üzerindeki Rus şehirlerine karşı muvaffakiyetli taarruzlara başladı. Birçok şehirlerle beraber bir aralık Nijni-Novgorod'ı zaptetti ve Knazlığın kalbine kadar sokuldu³⁷. 1541 de Kırım Hanı Sahip Giray, bizzat, büyük bir ordu ile Moskova üzerine sefere çıktı. Oka nehrini, ordusundaki Osmanlı topçuları himayesinde sallarla aşırıyordu. Fakat birdenbire Moskofların hayret ve sevinci karşısında ricat ettiği görüldü. Çünkü gerisinde âst Nogay kabilelerinin tehdidi edici hareketlerini haber almıştı³⁸. Bununla beraber ertesi yıllarda Kalga Emin Giray kumandasında

³⁵ İstanbul, Kırım beylerinin «Cengiz yasasına göre» han seçtikleri Gazi Giray'ı tanımadı ve Saadet Giray'ı han gönderdi; bu mücadeleler hakkında bizim, *Kırım Hanlığı tarihi*.

³⁶ Hammer'de (V, s. 238) bunların «300 topçu, 300 silâhçı, 1000 yeniçeri» olarak gösterilmesi yanlıştır. Hammer, bu malûmatı *Es-seb'üs-seyyar*'dan almışsa da orada (bak. Kâzım bik tab'ı, Kazan 1832, s. 91) bizim yazdığımız gibidir. Ayrıca karşıla: *Gülbün-i-Hanan*, 15; Hammer'in Osmanlı Tarihi'nde Kırım hanlarına dair verilen malûmat çok yerde yanlışlarla doludur.

³⁷ Bak. Hadi Atlası, *Kazan Hanlığı*, 167-171.

³⁸ Han, Knaz'a gönderdiği mektupta diyordu ki: «Oka nehrinden dönüyorum, sebebi Baki beydir, evvelâ onun cezasını vereceğim, sonra da seninle hesaplaşırım», Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 106; Karamzin (VIII, 28-29), bunu sırf Rus mukavemetine atfetmekle bir taraflıdır.

Kırım-ı'lar, Moskof Knazlığı'nın cenubuna, Riazan, Seversk, Odoef, Bielef'e yıkıcı istilâlarına devam ettiler.

Fakat şimdi Kırım Hanı, Osmanlı'lar tarafından da desteklenmekle beraber, karşısında yalnız Moskof'ları bulmuyordu. Ruslar, Nogay'lar arasında, Kazan ve Astırahan'da, hattâ tâ Kafkaslar şimalinde Çerkezler arasında müttefikler bulmakta idiler. Kazan ve Astırahan'da, bilhassa Moskova'nın gittikçe artan ticarî-iktisadî faaliyetine bağlanan yerli tüccarlar arasında Moskova taraftarı kuvvetli partiler teşekkül etmişti. Gerçekten Kırım Hanı'nın da bu tüccarları himaye ettiğini görüyoruz. Meselâ Astırahan Hanı Yagmurçı (Yamgurçı), Kazan'dan gelen 120 tüccarı, Kırım taraftarı oldukları bahanesiyle yağma ve çoğunu katletmişti; kurtulanlar Kırım Hanı'na şikâyete gelerek onu Astırahan'a karşı sefere teşvik ettiler (1549)³⁹. Fakat şimdi Garbın eşyası — İngiliz çuhaları ve demir mamûlatı— Kazan ve Astırahan'a Moskova yoluyla gelmekte idi ve step malları, Rus pazarlarına akmakta idi⁴⁰. Volga (İtil) in şarkındaki steplere hâkim olan ve Kazan-Astırahan'da ekseriya Kırım hâkimiyetine karşı cephe alan Nogay kabileleri, 1558 yılındaki büyük kıtlıkta ancak Rusya'dan gelen ekmekle kırılmaktan kurtuldular⁴¹. Rus pazarlarına at, davar, deri gibi step mallarını getiren ve karşılığında diğer ihtiyaçlarını alan Nogay'lar üzerinde Moskof knazlarının nüfuzu gittikçe kuvvetlendi. İsmail Mirza idaresindeki büyük bir kısım Nogaylar (Ulu-Nogay'lar) daha Sahip Giray devrinde Moskof nüfuzuna girdiler. Buna karşı Yusuf Mirza idaresindeki kabileler Kırım-Osmanlı nüfuzunu tanıyorlardı. Kanunî Süleyman'ın, Yusuf Mirza'ya "Emir-ül-ümeralık,, payesi gönderdiğini biliyoruz. Bunlar, Sahip Giray devrinde Kırım tarafına geçerek "Kiçi-Nogay,, adıyla tanındılar⁴². Rus dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu

³⁹ *Umdet-üt-tevarih*, 108-109.

⁴⁰ Z. V. Togan, 93, 114. ⁴¹ Z. V. Togan, 110.

⁴² *Es-seb'üs-seyyar* (s. 105) Edigu evlâdına tâbi olan 9 Nogay kabilesinden 8 inin adlarını veriyor: Mansur, Orak, Mamay, Ur-Mehmet, Kasay, Tokuz (? طوموز), Yedicek, Camboyluk. Sahip Giray, bunlardan Orak, Kasay, Ur-Mehmed ve Tokuz kabilelerini İtil (Volga) ve Don boylarından Karadeniz şimaline, Bucak havalisine yerleştirdi. Yedicek'ler ve Camboyluk'lar Kuban nehri boylarına göçtüler. Z. V. Togan, bu büyük muhaceretin 1558 deki büyük kuraklıktan ileri geldiğini ve böylece Don - İtil boylarının boşaldığını söylüyor (*Türkistan*, 110 vd.). Bu halin, Kazak'ların yayılmasını ve Rus istilâsını kolaylaştırdığına şüphe yoktur (bak. aynı eser, 115).

arasında, Karadeniz-Volga steplerine hâkim bulunan Nogaylar, bu devirde büyük siyasi roller oynadılar (Onlardan sonra aynı rolü Kazak'lar oynayacaklardır). İsmail Mirza'ya tâbi Nogay'lar, bilhassa Kazan ve Astrahan'da Kırım teşebbüslerini suya düşürerek Rus hakimiyetinin yerleşmesine yardım ettiler. Fakat Kırım tarafına geçen Nogay kabileleri de (Kiçi-Nogay'lar), Kırım Hanlığı'na büyük güçlükler çıkarmaktan geri kalmadılar. Bizzat Kırım, bir Nogay istilâsı tehlikesine maruz kaldı. Sahip Giray, Dnieper - Don arasındaki Nogay'larla çetin mücadelelerden sonra bunları itaat altına alabildi⁴³. Burada da ancak, Altınordu'yu mahva götüren aynı âmilleri görüyoruz. Şüphesiz Osmanlı himayesi olmasaydı, Kırım da, aynı feodal kabile mücadeleleri içinde, az zamanda Moskova'nın nüfuz ve hakimiyeti altına düşecekti⁴⁴. Aynı devirde Çerkezler arasında da Moskof nüfuzu, Kırım için tehlikeli bir şekilde yayılmak istidadı gösteriyordu. Bu devirde Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki steplerde, Don ve Kuban ırmaklarına kadar yayılmış bulunan Çerkez'lerin⁴⁵ bir kısmı Osmanlı'lara tâbidi. Kuvvetli Jana beyi Kansavuk - on beş bin askeri vardı - Padişah'tan tuğ ve sancak alarak Osmanlı hakimiyetini tanımıştı⁴⁶. Fakat aynı zamanda onların arasında Rus nüfuzu da yayılmağa başladı. Sonradan, 1555'de Beştav Çerkez'leri doğrudan doğruya Çar'a tâbillerini sundular⁴⁷. Dört sene sonra da Çar'dan, Hıristiyanlığa girmek için rahipler ve Tatarlar'a karşı girişecekleri harekâtı idare için subaylar istediler; Çar, buna müsaraaatle cevap verdi⁴⁸. Çerkez'ler, Kırım'ın düşmanı olan Nogay'larla ve Astrahan'daki rakip hanlarla müşte-

⁴³ 1546'da «Nogay Kırgını» denilen katliâmlar için bak. Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih* 107; *Fs-seb'üs-seyyar*, 92-93; *Sahaif-ül-ahbar* II, 700-701. Bu Nogay'ların Kırımli'larla mücadeleleri sonraki asırlarda da devam etti ve Hanlığın zayıflamasında başlıca amillerden oldu. XVII. asırda Osmanlı devleti, yanlış bir siyasetle, Hanlığa karşı Nogay Kantimur Mirza'yı tahrik edecektir.

⁴⁴ 1736 tarihine doğru Kırım Hanı'nın divan kâtibi Kefeli İbrahim şu dikkate değer ifadeyi kullanıyor: Osmanlı devleti himaye etmeseydi, Kırım Tatarlarının da mahvolması şüphesizdi. Çünkü Osmanlı devleti için, Moskof'ları Karadeniz'den uzaklaştırmak en mühim işlerdendi: «Tevarih-i Tatar han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt'i Kıpçak ülkelerininindir». C. Seyid Ahmet Kırımmer neşri, S. 30.

⁴⁵ bak. Sahip Giray tarihi; Mirza Bala, *Çerkesler*, İslâm Ansiklopedisi.

⁴⁶ Sahip Giray tarihi, *Umdet-üt-tevarih*, 107.

⁴⁷ Klaproth'dan naklen Howorth II, 490.

⁴⁸ Karamzin VIII, 351.

reken hareket etmeğe başladılar ⁴⁹; Taman yarımadasında yağma ve taarruzlara giriştiler. Nihayet Kefe'deki Osmanlı valisinin de teşvikleri üzerine ⁵⁰ Sahip Giray, Çerkez kabileleri - o arada Kansavuk- üzerine bizzat dört büyük sefer yaptı ve bunları şiddetle tedip etti ⁵¹. On sene sonra Azak kalesine karşı Rus - Kazak'larla birlikte taarruzlarını göreceğimiz bu Çerkez'lerin, bizzat Don Kazak konfederasyonunun teşekkülünde büyük rolleri olmuştur. Çerkez'leri ezen Kırım Hanı, nihayet 1549 da Astırahan'ı Osmanlı toplarının yardımıyla bir daha zaptetmeğe muvaffak oldu ⁵². Böylece, Osmanlılar tarafından himaye edilen Kırım Hanı, Kazan ve Astırahan'ı kendine bağlamış, Kafkasya'da Çerkez'leri ve stepelerde Nogay'ları ezmişti; Kuzey'de de mütemadi taarruzlarıyla Moskova'yı daimî bir baskı altında tutuyordu. Fakat Sahip Giray'ın eseri de, 1523 de olduğu gibi birden yıkıldı. Onun bu derece kudretli bir hale geldikten sonra müstakil hareketlerde bulunması, Padişah'tan Gözleve iskelesini istemesi İstanbul'da kaygı uyandırdı ⁵³. Sadrâzam onun, kendisine yukardan bakmasına tahammül edemiyordu. 1549 da Sahip Giray İstanbul'dan, ölen Safa Giray yerine Devlet Giray'ın Kazan'a han gönderilmesini istedi. Fakat Devlet Giray, zâhirde Kazan Hanı sıfatıyla, Kırım'a han gönderildi ve Sahip Giray, Taman kalesinde katlolundu ⁵⁴. Bu esnada IV. İvan, rüş çığına erişmiş ve 1547 yılı başında Moskof'ların ilk Çarı (İmparatoru) olarak taç giymişti ⁵⁵. Artık Moskova kendini, yıkılan Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma," sayıyordu ⁵⁶.

⁴⁹ Kırım'a düşman olan Yagmurçı Han, rakibi Ak-Köbek Hanı Çerkez'lerin yardımıyla katli-dip yerine geçmişti.

⁵⁰ Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 107.

⁵¹ Sahip Giray tarihi'nde bu seferler tafsilâtiyle anlatılmıştır.

⁵² *Umdet-üt-tevarih*, 109; Howorth, II. 354 - Onun ordusunda, 20 topl yeniçeriler vardı.

⁵³ bak. *Es-seb'üs-seyyar* 94; *Umdet-üt-tevarih*, 110.

⁵⁴ *Es-seb'üs-seyyar*, 93 v. d.; Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih* 109 vd.

⁵⁵ Ruslar, Altın-ordu hanlarına «Çar» unvanını veriyorlardı (Rambaud, *Histoire de la Russie* 218; A. Eck, *Moyen Âge russe*, Brüksel, s. 34 not 1). Fakat Knazlar, şüphesiz Kilise adamlarının tesiriyle kendilerini Bizans imparatorluk ananesine bağlıyorlardı. IV. İvan'ın Çarlığını, Kırım Hanı ve Padişah uzun zaman tanımadılar. 1470 de padişah ona halâ Moskof beyi diye hitap ediyordu: Feridun, II, 465.

⁵⁶ bak. Platonov, *La Russie moscovite*, Paris 1932, s. 81-85.

Aynı tarihte Kırım Hanlığıyla Moskova arasında Kazan ve Astrahan üzerindeki mücadele de en buhranlı devresine giriyordu. Çok geçmeden yeni Moskof Çarı, Kazan'ı çetin ve kanlı savaşlardan sonra zapta muvaffak oldu (1552). Devlet Giray Han'ın ordusuyla Oka'ya kadar ilerliyerek geriden yaptığı tehdit buna mani olamadı. Kazan, bir Rus vilâyeti haline getirildi. Şimdi tehlike Astrahan üzerinde dolaşıyordu. Astrahan Hanı Yagmurçı Han, Osmanlı Padişahı'nın nüfuz ve tesiriyle eski rakibi ve Nogay reisi Yusuf'la ittifak etti. Fakat bir kısım Nogay kabilelerini kendisine bağlamış olan Çar, yanında mülteci bulunan Derviş Han'ı bir Rus-Kazak ordusuyla Astrahan üzerine gönderdi. Yagmurçı maglûp olarak Azak'a Osmanlı'ların yanına kaçtı (1554)⁵⁷. Derviş Han da Ruslar'ın tahakkümüne fazla tahammül edemedi. Kırım hanzadesi Kasbulat'ı Kalga (veliahd) tayin etti⁵⁸ ve nihayet isyan bayrağını kaldırdı. Moskof'lar kat'i darbeyi vurmak için harekete geçtiler. Astrahan'ın yardımına koşan Kırım Hanı'nı, yolda, Şeremetiyef (bizim tarihlerde Şermet-oğlu) kumandasında Kırım üzerine yürüyen başka bir Rus ordusu dururdu; Devlet Giray, çetin bir savaştan sonra Kırım'a dönmek zorunda kaldı⁵⁹. Öte taraftan Derviş Han da Astrahan'da fazla mukavemet edemiyerek yine Azak'a, Osmanlı'ların yanına sığındı. Çar, Astrahan'ı bir Rus vilâyeti olarak İmparatorluğuna ilhak etti (1556). Böylece Moskof'lar, yalnız Volga havzasında yerleşmiyorlardı; şimdi Hazar deniziyle Karadeniz arasında Nogay'lar, Don üzerinde Kazak'lar, Kafkas kuzeyinde Çerkez'ler ekseriyetle Moskova'ya tâbi idiler. Moskof nüfuz ve hakimiyeti Kafkas'lara ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bu hadiseler Doğu-Avrupa tarihinde yeni çağın hakiki başlangıcı sayılmalıdır. Kırım Hanlığı, Altın-ordu İmparatorluğunun mirası için yarım asırdır yaptığı tarihî mücadeleyi kaybetmiş, Doğu-Avrupa'da Moskof üstünlüğü, Çarlık artık kati olarak

⁵⁷ Yagmurçı 1569 da Rodos'ta sürgündü (Bak. A. Refik, 5).

⁵⁸ Karamzin VIII, 218.

⁵⁹ *Es-seb'üs-seyyar* 98-99; Karamzin, II. 273-74; *Es-seb'üs-seyyar*, «Şermet oğlu» na karşı bir savaşla neticelenen bu seferden bahsederken Rus kaynaklarıyla temamiyle uygundur. Buna göre Devlet Giray'ın bu seferi 1556 tarihine aittir. Howorth'ın (II, 484) ve sonra Smirnov'un (423 vd.) *Es-seb'üs-seyyar*'da tarih-siz olarak anlatılan bu seferi, Devlet Giray'ın Hanlığının başlangıcında göstermeleri yanlıştır.

kurulmuştu. En az 1300 yıldır bir Türk Yurdu olan Doğu-Avrupa steplerinde hakimiyet, Slav'lara geçiyordu. Bu, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyde seksen senedir takip ettiği muvazene siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz'in doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi demektir. Moskova'nın derhal Hazar, Kafkas, Karadeniz arasında yollara hâkim yerlerde kaleler yapmağa girişmesi⁶⁰, ve bizzat Azak kalesi üzerine Kazak - Çerkez taarruzları, Osmanlı devletini ciddi olarak endişelendirmeğe başladı.

Aynı tarihte Rus devlet adamları, Altın-ordu'nun mirasını temâmiyle ele geçirmek ve Karadeniz'e çıkmak için bizzat Kırım'a taarruz etmeği ciddi surette düşünmeğe başladılar. Fakat IV. İvan, Kırım'lıların arkasında duran Kanun'un İmparatorluğuyla boy ölçüşmeyeceğini biliyordu. Bunun için o, taarruz kuvvetlerini Baltık üzerine göndermeği tercih etti⁶⁰. Böylece, Kazan ve Astırahan'ın düşmesini Moskof Çarlığı'nın hakiki surette kuruluşu saymak gerektiği gibi⁶¹, bu, Osmanlı İmparatorluğu için Rus meselesinin başlangıcı, Orta-Avrupa ve İrân'dan başka kuzeyde yeni bir cephenin kurulması demektir. Fakat bu sırada Avrupa'da, Akdeniz'de Hıristiyan devletler, Şark'ta Safevî İmparatorluğu ile büyük mücadelelerine devam eden Osmanlı Devleti, kuzeyde derhal ve doğrudan doğruya bir reaksiyonda bulunmak imkânını bulamadı.

Bu tarafta Devlet Giray Han Moskof ülkelerine karşı seferlerine devam etti, 1557 de bizzat Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kazak'lar, Özü nehri (Dnieper) ağzında İslâm-kerman'ı, Çerkez'ler Taman yarımadasında Taman ve Temruk kalelerini sıkıştırarak Kırım'ı doğudan ve batıdan çok tehlikeli bir duruma düşürdüler. Han, sür'atle ricat etmek zorunda kaldı ve Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle Kazak'ları tekrar kuzeye attı. Ertesi sene kışın Kırım'lılar, üç ordu halinde Riazan'a, Tula ve Kaşır bölgelerine saldırdılar. Fakat onların arkasından bir Rus kuvveti, Perekop (Or-kapu) berzahına kadar gelmek cesaretini gösterdi. D. Adaşef komutasında başka bir Rus kuvveti Dnieper'i sallarla inerek Kırım'ın batı kıyılarını yağma ve tahrip etti (1559). Fakat esir ettiği Os-

⁶⁰ IV. İvan'a nâme: Feridun, II, 460.

^{60a} Rambaud, *Hist. de la Russie*, 224-225.

⁶¹ Rus halkı tarafından bu muvaffakiyetler en büyük bir milli zafer gibi karşılandı ve Çar'ın prestijini ziyadesiyle yükseltti. bak. Platonov, 108-110.

manlıları, Özü Paşasına göndererek Osmanlı'lara karşı hiç bir fena niyeti olmadığını da anlatmak istedi⁶². Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Moskof'lar, Osmanlı'larla açıkça ihtilâf haline gelmekten çekiniyorlardı. Rusya'ya karşı Kırım kuvvetlerinin akınları ertesi yıllar devam etti. Fakat Çarlık, güney hududunda bir sıra kalelerden mürekkep istihkâm sistemi ve yeni ateşli silâhlarla⁶³ bu akınları kırmakta artık güçlük çekmiyordu. Fazla olarak şimdi, cenupta Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'lar vasıtasıyla Kırım'lı'ları kendi yurtlarında vurabiliyor, Osmanlı devletini bile telâşa düşüren karşı akınlar yaptırabiliyordu. Bugün Türk Arşivi'nde Osmanlı Divan kayıtlarında, Moskova'ya tâbi Kazak ve Çerkez'ler tarafından Azak'a, Taman yarımadasına ve Dnieper mansabına yapılan akınların İstanbul'daki akislerini takib edebiliyoruz⁶⁴. Bunların en çok telâş uyandıranı, 1559 baharında Azak kalesinin Dimitraş (دیمتراش) adında bir Kazak reisi tarafından muhasarası oldu. Osmanlı ülkesinin en şimali noktasında bulunan bu kale, ilk defa bir Rus kuvveti tarafından kuşatılıyordu. İlk çarpışmada Kazak kuvvetleri dağıldı. Dimitraş "Rus tarafında tekrar on bin kadar asker toplayıp," kale üzerine geldi. Bu orduda bulunan ve ileri atılan Çerkez'ler, kaleden çıkış yapan müdafiler tarafından şiddetle püskürtüldüler. Bu sırada, yukarıda adı geçen âsi Jana beyi de kendi Çerkez kuvvetleriyle gelip muhasaraya katıldı. Kazak'lar nehir üzerinden, Çerkez'ler beri taraftan, Azak'a yeni bir taarruza hazırlanıyorlardı. Osmanlı'ların Kefe beyi, Çerkez'leri Dimitraş'la birleşmeden birdenbire basarak bozguna uğrattı, Kazak'lar da çekildiler⁶⁵. İstanbul'dan Azak'ı muhafaza için sür'atle gemiler gönderildi⁶⁶. Osmanlı'lar her an yeni bir taarruz bekliyorlardı. Özü

⁶² Karamzin VIII, 439.

⁶³ bak. Eck, 449-451.

⁶⁴ Bu vesikalar, kısmen A. Refik tarafından Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda neşrolunmuştur: sayı 17 (94), 1926, s. 261 vd. Fakat A. Refik, bu vesikaların başında yaptığı hülâsada hatalara düşmüştür. Kazak reisi Dimitraş'ın (دیمتراش) H. 967 dan sonra Azak'a ikinci bir hücum yaptığını söylüyor (s. 264). Halbuki bunu istinat ettirdiği vesikada açık bir şekilde, geçen bahardaki seferden, yani 966 seferinden bahsedilmektedir (bak. A. Refik, vesika V).

⁶⁵ A. Refik, vesika V.

⁶⁶ A. Refik, vesika I. Bu gemiler düşmanın çekilmesi üzerine kıslamak üzere Kerç'e döndüler (Vesika II).

mansabından Çerkezistan'a kadar bütün Karadeniz kıyıları tehlike içindeydi. Kefe beyi, sahillerde iki gemiyle kol geziyor, yeni gemiler inşası için tersaneleri tamamlamağa çalışıyordu⁶⁷. İstanbul'dan Azak'a nöbetçi yeniçeriler tayin olundu ve yeniden yedi gemi gönderildi⁶⁸. Öbür taraftan yine bu tarihlerde, Pşetuh (پشتوه) ve Can adlarındaki Çerkez beyleri Taman yarımadasına saldırıp yağmalarda bulundular. Kefe beyi bunlara karşı kanlı çarpışmalar yaptı. Bir müddet sonra Kırım Hanı, Pşetuh beyi ve "Moskov'a gitmeleri muhakkak olan,, Han ailesinden Can-pulat ve Can-temir sultanları ele geçirip hapsetmeğe muvaffak oldu⁶⁹. İstanbul'dan Han'a yazılan hükümde deniyor ki: "bundan evvel memleketimize tâbi olan İslâm-kerman kalesi ma'mur iken Özü suyundan (Dnieper) kâfirler taarruz etmezlerdi. Şimdi her sene gelip taarruz ettikleri için Özü kalesinin acele tamirini emrediyorum,,⁷⁰. Casusların getirdiği malûmata göre, 1560 baharında "Moskof beyi,, Nogay reisi İsmail Mirza ile (Astırahan'ın zaptında Rus'larla işbirliği yapan mahut Mirza) birleşip Dnieper tarafından Kırım'a taarruz edecek⁷¹ ve Dimitraş da 80 bin kişi başında Don nehri üzerinden harekete geçecekmiş. Bu haberler üzerine Osmanlı hükümeti, telâşa düştü; Kefe beyine sıkı hazırlık emirleri gönderildiği gibi⁷², Kırım Hanı'na da yakında gemilerle asker gönderileceği bildirildi⁷³. Rumeli'de bir çok Sancak beylerine, askerleriyle Silistre beyinin kumandasında toplanarak harekete hazır olmaları emri verildi. Bütün bu emirleri Padişah bizzat takip ediyordu⁷⁴. Fakat sonunda, Kırım Hanı'nın Rusya'ya taarruz için istediği askerlerin ve levâzımâtın, nakliye güçlükleri yüzünden gönderilemeyeceği bildirildi ve kendisinin, vakit geçirmeden akın yapması, onun yerine Kırım'ı Osmanlı askerinin muhafaza edeceği yazıldı⁷⁵. Gerçekten 1560 yazında Dimitraş'la Çerkezler,

⁶⁷ A. Refik, *X. yüzyılda açtık deniz meselesi*, TOEM, sene 16, 261, vesika II.

⁶⁸ A. Refik, vesika II. ve V.

⁶⁹ A. Refik, vesika III.

⁷⁰ 23 safer 967-24 teğrinsani 1559 - tarihli hüküm : A. R. vesika III.

⁷¹ A. Refik, vesika VI, fakat burada «kasd-i kadim» (كسد قديم) değil, «kasd-i Kırım» (كسد قريم) okunmalıdır.

⁷² A. R. vesika VI. - bu yazı Padişah'a sunulup onun tarafından okunduktan ve begenildikten sonra gönderildi.

⁷³ A. R. vesika VII: Han hazretlerine hüküm.

⁷⁴ A. R. vesika VIII: Silistre beyi Sinan Paşaya hüküm.

⁷⁵ A. R. vesika IX: Devlet Giray'a hüküm ; Karşıla. Feridun, II, 461.

Azak'a, sonra Adakale'ye taarruz etmek istedilerse de, Kefe beyinin donanma ile yetişmesi üzerine cesaret edemediler ve çekilip gittiler⁷⁶. Şimdi Devlet, şimalde yeni taarruzlara karşı her an uyanık olmak mecburiyetini duyuyordu. Moskof İmparatorluğu, ileri kollarıyla birdenbire Karadeniz şimalinde Osmanlı hakimiyeti için tehditkâr bir duruma geldiği halde Çar, Osmanlı devletiyle açık bir ihtilâftan kaçınıyordu. Bu sırada İvan, Han'a gönderdiği adamlar vasıtasıyla Kazak'ların kendi emri olmadan bu taarruz hareketlerine giriştiklerini bildiriyor, Dimitraş'ın 1560 daki taarruz teşebbüsünü önceden haber vererek "sonra bunu bizden bilmeyin," diye mesuliyetten kurtulmak istiyordu⁷⁷.

Osmanlı hükûmetinin, ancak Avusturya ile sulh akdolununca (1562) kuzeyde harekete geçmek için bir karar verdiğini ve bazı plânlar hazırladığını görüyoruz. Han'a, ilk baharda Astırahan'a bir ordu gönderileceği, Don-Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması lâzım geldiği bildirildi. Moskova'nın Kırım'daki elçisi Nagoy, bu hususta Çar'a gönderdiği raporda diyor ki: "1563 senesi eylülünde Türk Hünkârı, Devlet Giray Han'a gönderdiği bir çavuş vasıtasıyla ilk baharda Astırahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyat kuvvetleri hazırlamasını emretmiştir; Türk Sultanı, Han ile beraber kendi şehzadelerini de yollayacak; onların da emrinde külli miktarda asker ve Yeniçeri olacaktır. Türk sultanı bin araba hazırlanmasını emrediyor. Türkler, büyük bir kuvvetle gemilerle Don ırmağı üzerinden İlavlya çayına kadar çıkacak, İlavlya'nın ağzında arabaları küçük gemilere yükliyerek küçük Çerepaha çayına kadar yedi verst mesafeyi kat'ettikten sonra bugünkü Kaçalinski mevkiinden itibaren Çerepaha çayının ötesinden, Volga ırmağına doğru ineceklerdi; Astırahan'a kuvvet göndermek için Türk'lere, Çerkez'ler-

⁷⁶ A. R. vesika XII.

⁷⁷ A. R. vesika X. - XVII. asırda Don Kazak'larının bu gibi taarruzlarının kendi emri haricinde olduğunu bildiren Çar'a Kırım Hanı, «madem ki bunlar bizim tâbiimizdir diyorsunuz, zaptetmesini biliniz» diye yazıyordu (V. Zernov-H. Feyizhan, *Yarlıklar*, 108). Bununla beraber Çar, bu Kazak'ları kendi tâbiyetinde tutmağa önem veriyordu. 1557 de Kazak reisi Veşnevetski, Han tarafından yerinden atıldığı zaman Çar, ona, kendi topraklarında Bielev şehrini vermişti (Karamzin, VIII, 269). Esasında bu Kazak'lar, Moskof devletinin Osmanlı ülkelerine doğrudan doğruya taarruza cesaret ettiği I. Petro zamanına kadar, Rus istilâsını, öncü kuvvetleri sıfatıyla hazırlıyacaktırlar.

den, Nogay'lardan ve Kazan halkından heyetler gönderilmişti ve bütün bunlar Türk'lerle beraber hareket etmeğe hazır bulunuyorlardı. Astırahan Tatar'ları şehri zaptetmek için Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Şimali Kafkasya ahalisinin, hacca giderken Astırahan'a uğramalarına Rus Çarı'nın mani olması Türk Sultanı'nı çok kızdırmıştı. Devlet Giray, çavuşu geri gönderdi ve Moskof Çarı'nın kendisiyle sulh halinde yaşadığını bildirdi ve gönderdiği hususi bir adam vasıtasıyla Türk Sultanı'na, Astırahan'a kuvvet göndermemesini rica etti ve dedi ki: Bugün Astırahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, Büyük Knaz onu yine geri alacak, arayerde boş yere insan kaybedeceksin,⁷⁸. Fakat Kırım Hanı, İstanbul'dan ancak Moskof'lara karşı kendi ordusunu takviye edecek yardımcı kuvvetler bekliyordu. Bu fütihat kararı onu şaşırttı. Osmanlı hakiyetinin, Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don - Volga havzasında da yerleşmesi bizzat Hanlığı bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürebilirdi. Onun, Padişah'ı bu fikirden vazgeçirmeğe çalışması şüphesiz en ziyade bu sebepten ileri gelmekte idi. Devlet Giray, Moskova'ya adam göndererek Padişah'ın bu kararını bildirdi ve Çar'a kendi isteklerini kabul ettirmek için bu tehditten istifade etmeğe çalıştı. Bu müzakerelerden anlıyoruz ki, Don ile Volga arasında bir kanal açma fikri daha bu zamanda bahis mevzuu olmuştur. Buna göre Osmanlı'lar Don ve Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapacaklar ve bunun arasında bir kanal açarak iki nehri birleştireceklerdir. Astırahan civarında üçüncü bir kale yapılarak bu bölge de Padişah'ın hakimiyeti altına alınacaktır. Han, Padişah'ın, kendi ricası üzerine bu seferden vaz geçtiğini de ilâve ediyordu. Çar, Han'a hediyeler göndererek büyük memnuniyetini izhar etti⁷⁹. Devlet Giray, siyasetinde muvaffak olmuş, Çar, Han'ın elçisine Sahip Giray devrinde verilmiş hediyeleri (bu, bir nevi vergi oluyordu) vermeği taahhüt etmişti. Fakat Kırım devlet büyükleri, Mehmet Giray devrindeki verginin verilmesinde ısrar ettiler. Sonra Litvanya tarafından da teşvik olunarak, Kazan ve Astırahan'ın bırakılmasını talep ettiler. Bu isteklerin yerine getirilmesine imkân yoktu. Rus topraklarına karşı Kırım'lıların yeniden akınları başladı. İki sene sürmüş olan mütareke devresinden sonra Han, Moskof'lar üzerine

⁷⁸ Solovyev, kitap II, cilt VI, 214-215.

⁷⁹ Solovyev, 215.

yapacağı yeni sefer için İstanbul'dan malzeme ve asker istedi. Padişah, Malta adasına sefer hazırlığı yapıldığını, Macaristan hudutlarında savaşların tekrar alevlendiğini öne sürerek, bu yardımın şimdilik tehir olunduğunu bildirdi, fakat Moskof'ların ezilmesini "vâcip", gördüğünden, bu yardım gönderilinceye kadar savaştan geri kalmamasını yazdı⁸⁰. Han, 1565 kışında, toprakları takviye olunmuş ordusuyla Rusya üzerine yürüdü, etrafta yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra bir Rus ordusunun gelmesi üzerine çekildi⁸¹.

Osmanlı Sarayı, son hadiselerden sonra artık Kuzey'de kati harekete geçmenin zamanı geldiğini kesin olarak anlamıştı. Kazan ve Astırahan'ın Moskof'lar elinden alınması, Kuzey'de Osmanlı nüfuz ve hâkimiyetinin takviyesi bir zaruret olarak kendini hissettirmekte idi. Fakat ihtiyar Padişah, şimdi, hâdiselerin zoruyla Orta - Avrupa'ya son seferine hazırlanıyordu (Sigetvar muhasarası, 1566). Hattâ, bizzat bu sefer için Kırım'dan kuvvet ayırıp göndermek icabetti: Macaristan'a Kalgay Mehmed Giray komutasında 20 bin kişilik bir ordu gönderildi⁸².

* *

Osmanlı Padişah'ı yalnız Rus'ların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde teşkil ettiği siyasî tehlikeyi önlemek için değil, Kuzeyde ve Orta - Asya'daki müslümanlar nazarında "Halife-i rûy-i zemîn", sıfatıyla haiz olduğu dinî nüfuzu korumak için de harekete geçmeğe mecburdu. İslâmiyetin en büyük hükümdarı ve hâmişi sayılmakta idi. Onu, islâmiyetin hamisi yapan en mühim sıfatı, Mekke ve Medine'nin hâdimi, hac yollarının koruyucusu olması idi⁸³. Halbuki bu esnada, Orta-Asya müslümanlarına hac

⁸⁰ Tatar Hanı'na nâme-i şerif, 22 şaban 972: Ekler, vesika V.

⁸¹ Karamzin IX, 138.

⁸² Buna ait nâme-i hümayun, Feridun'da, II, 566: karşıla. *Es-seb'üs-seyyar*, 99; Hammer, bu sefere bizzat Devlet Giray Hanı iştirak etmiş göstermekle yanılıyor (VI, 137).

⁸³ Osmanlı pâdişahları, Selim I'den itibaren « خادم الحرمين الشريفين » unvanını önemle kullanmaktadırlar. Osmanlı'lardan önce de Mekke ve Medine'yi elde tutmak Hilâfetin başlıca şartlarından sayılıyordu (bak. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan*, Der İslam, Bd. VI, 1915). Osmanlı Padişahı'nın İslâm Halifeliğini en çok burada aramak gerekir. Barthold'un ve sonra Halil Edhem'in gösterdikleri gibi, Mısır'daki son Abbasi Halifesinin, Hilâfeti Selim'e terk

veya ticaret için Osmanlı ülkelerine geçmek hemen hemen imkânsız bir hale gelmişti. Bunun için Şeybanî'lerden Harezmi Hanı Hacı Mehmet Han (1560 - 1603), yeni Padişah II. Selim'e Haydar Bahadır adındaki elçisi ile bir mektup gönderdi. Bunda, Acem Şahı'nın Türkistan'dan giden hacıları kendi memleketine girer girmez tevkif ettiğini ve Astırahan'ı alan Moskoflar'ın da hacılara ve tüccarlara yol vermeyip güçlük çıkardığını bildiriyor, Astırahan'ın (Ejderhan) fethedilip bu yolun açılmasını istiyordu⁸⁴. Şüphesiz o, Halife-Sultan'a Kazan ve Astırahan gibi müslüman memleketlerinin "kâfir", Moskoflar eline düşmesinden de şikâyet ediyordu. Padişah, Harezmi Hanı'na yazdığı cevabında, Şah'ın tevkif ettiği adamların kurtarılmasına çalışacağını ve hacıların tüccarların emniyetle gidip gelebilmeleri için Astırahan yolunun açılmasına niyet ettiğini bildirdi⁸⁵. Böylece Moskof'lara karşı şikâyetler, yalnız Kırım'dan ve Nogay'lardan değil, Orta-Asya müslümanlarından da geliyordu⁸⁶. Orta-Asya ve Kuzey Müslümanlarının müracaatlarını yerine getirmek için kuzeyde harekete geçmek, Padişah için bir kere daha bir zaruret olarak kendini gösteriyordu.

Bu vesikalarda açıkça belirtildiği gibi, hacılar kadar tüccarların menfaati de bahis mevzuu idi. Volga havzası asırlardan beri Harezmi'ye (Hiva) yalnız siyasi değil, kültür ve ticaret bakımından da sıkı sıkıya bağlı idi⁸⁷. Astırahan düştükten sonra Harezmi (Hiva) Hanı ister istemez Çar'a elçi ve hediyeler göndermiş ve Harezmi

ve ferağ ettiği bir masaldır (bak. Halil Edhem, *Melik Tumanbay II adına Çorlu'da bulunan bir kitabe*, İstanbul 1935); fakat Mekke ve Medine'nin hâdimi sıfatı Padişah'a aynı zamanda hac yollarını müslümanlara açık bulundurmak, hacı kolaylaştırmak vazifesini de yüklüyordu.

⁸⁴ bk. Ekler, vesika I. ve ayrıca Kefe beyine ve Tatar Hanı'na yazılan hükümler: A. Refik, *Ejderhan seferi* s. 4. Orta Asya'nın Batı ile münasebetleri için bu yol mühimdir. 1557 de Hindistan'dan dönen Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Orta-Asya'dan Astırahan yolu ile Türkiye'ye gelmek istedi, fakat Moskof istilâsının Kıpçak steplerinde sebep olduğu kargaşalıklar yüzünden yanındaki tüccarlarla beraber geri dönmek zorunda kaldı (bak. *Mir'at-ül-memâlik*, Necip Asım neşri, İstanbul 1313, s. 37-4).

⁸⁵ bak. Ekler, vesika I.

⁸⁶ Harezmi Hanı'ndan başka Semerkant ve Buhara hanları da bu şikâyetleri tekrarlamakta idiler: Bk. Tatar Hanı'na nâme, A. Refik, s. 4.

⁸⁷ bak. Barthold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927, s. 132 vd.; İakubovski *La Horde d'Or*, 62, 128, 161. ayrıca, Z. V. Togan, *Türkistan*, 25-40 ve 100 vd.

tüccarlar ticaret imtiyazı istemek için Moskova'ya gelmeğe başlamışlardı⁸⁸. O zamanlar Aral'dan Kırım'a kadar Deşt-i Kıpçak'a⁸⁹ yayılmış bulunan göçebe Nogay'ların da iktisadi zaruretler altında nasıl Moskova'ya bağlanmaya başladığını yukarıda işaret etmiştik. Moskof'ların büyük ticaret yollarını ve pazarları ele geçirerek müslüman ticaretini kendisine tâbi hale getirmesi, müslümanları hiddet ve endişeye salmakta idi. Hind Okyanusu'nda hac ve ticaret yolları için Portekiz'lilerle savaşıyan Osmanlı Devleti, kuzeyde eskiden kıtalar-arası büyük ticaret yollarından biri olduğunu bildiğimiz Orta Asya-Astırahan-Kırım yolunu⁹⁰ kendi hesabına canlandırmayı süphesiz arzu ederdi. Padişah, mektubunda Astırahan yolunun "menfaat doğuran ticaret," için ehemmiyetini bilhassa işaret etmektedir⁹¹. Devlet, nihayet meseleyi ciddiyetle ele almağa karar verdi. II. Süleyman'ın ölümü ve tecrübesiz II. Selim'in tahta çıkışı ile baş gösteren kargaşalıklar yatışmış, Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, işleri her zamankinden daha kuvvetli bir otorite

⁸⁸ Karamzin VIII, 252.

⁸⁹ «Deşt-i Kıpçak»ın tarifi hakkında bak. Müneccim başı II, 696.

⁹⁰ bak. W. Heyd, *Hist. de commerce du Levant* II, 156-253 ve 364-407.

⁹¹ Bak. Ekler vesika I. Gürcistan'dan gelen tüccarlara engel olduğu için Dadyan hakimine gönderilen ihtar mektubu: Divan-ı hümayun mühimme defteri 6, s. 411, vesika 867.-Burada, Osmanlı devletinin doğrudan doğruya Rusya ile yaptığı ticarete de temas etmeden geçemeyeceğiz. İki taraf arasında ilk siyasi münasebetlerin bu ticaret meseleleri dolayısıyla kurulduğunu biliyoruz (Spuler, *Europ. dip.*, 413). Osmanlı Sarayı, Rusya'ya bilhassa kürk almak için tâcirler göndermekte idi. 1565 tarihine doğru Rusya'ya bazı eşya ile beraber samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni tâciri gönderilmişti (Ekler, vesika II. III). Az bir müddet sonra Saray ihtiyacı için Rusya'ya gönderilen bir hassa tâcirinin Puçab (پوچاب) şehrinde 350 yük malı Litvanyalı'larla savaş yüzünden yanmış veya ahali tarafından yağma edilmişti. Padişah, Çar'a mektup yazarak, bu malların eksiksiz meydana çıkarılıp gönderdiği adama teslim olunmasını ve emniyetle «Sarayının eşğine gönderilmesini» bildirdi (Ekler, vesika, II). 1568 yılında yine Saraya samur kürk almak için iki tâcir gönderildi. Bunlardan birisinin ölmesi üzerine öbürünün mallarla acele geri gönderilmesi «Moskof kıralına» yazıldı. Padişah mektubunun sonunda diyor ki: «ta ki sizin dahi bu tarafta bulunan tâcirleriniz olıgeldiği üzere ahsen vechile ol tarafa varup geleler» (Ekler, vesika VIII); ayrıca Han'a yazılan mektupta Rusya'ya kürk almak için giden bir çok tâcirlerin hala dönmediğinden bahsolunuyor (Mühimme 7, s. 998, vesika 2730). Rusya'ya, daha XIV. asırda Altın ordu devrinde Şark ve Garp tâcirlerini bu kürk ticareti çekiyordu; fakat o zaman bu ticaretin merkezi, Altın-ordu paytahtı Saray şehri idi (bak. İakoubovski, mezkûr eser, s. 143).

ile ellerine almıştı. Devletin dışarda bir ihtilâfı yoktu: İmparator Maximilien'le 8 senelik bir sulh muahedesi imzalanmıştı (Şubat 1568)⁹². Lehistan'la da sulh muahedesi yenilendi. Padişah, Tatar Hanı'na, muahedeye aykırı olarak Leh topraklarına akın yapanları cezalandırmasını ve "arada olan dostluğa ve muahedeye tamamiyle riayet ettirmesini," muhtelif defalar ehemmiyetle bildirdi⁹³. Keza İstanbul'a gelen İran elçisiyle de evvelki esaslar üzerinde yeni bir sulh ahitnamesi imzalandı⁹⁴. Her tarafta sulh emniyet altına alınmıştı. 1568 yılı başlarında Astrahan seferi meselesi Divan'da önemle görüşüldü. Kuzey'e bir sefer düşüncesi, Osmanlı hükümetini çoktanberi meşgul ediyordu. Daha Sokollu'dan önce Semiz Ali Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında, 1563 te, Don-Volga arasında bir kanal açılması ve bu nehirler üzerinde kaleler yapılması düşünülmüş, fakat sonra yukarıda gördüğümüz gibi tehir olunmuştu. Bu meselede devlet adamları arasında görüş farkları vardı. Harp taraftarı, enerjik bir devlet adamı sayılan Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa bu fikri kuvvetle benimsiyerek fiile çıkarmağa azmetmişti. Fakat II. Selim ile beraber gelen yeni nedimler Sokollu'nun mutlak otoritesini yıprandırmak için her fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Onlar, bu seferin hayalî bir teşebbüs olduğunu, boş yere devleti nihayetsiz masraf ve zarara sokacağını ileri sürerek mani olmağa çalıştılar. Fakat kuzey memleketlerindeki durumu yakından bilen kimselerin verdiği malûmata dayanan Sokollu, herkese karşı ısrar etti ve Padişah'ı da kendi fikrine uydurdu⁹⁵. Geniş bir plân halinde tasarlanan bu seferden İmparatorluk

⁹² Müzakereler hakkında bak. Hammer, VI. 196-200. «Nemçe ve Alaman kiralı imparator Maksimilyan» a verilen muahedenin Türkçe metni, Mühimme defteri 6, s. 43.

⁹³ Mühimme defteri 6, s. 49, vesika 97; s. 88, vesika 180; defter 7 s. 1002, vesika 2751.

⁹⁴ bak. Hammer, VI, 205.

⁹⁵ bk. Âli, D. T. C. Fakültesi yazması, ikinci Selim saltanatı, ikinci vakıa; karşıla. Peçevi, I. 468 - Osmanlı müverrihlerinden belli başlıları: Âli, Peçevi, Karaçelebi zâde, Münecim başı bu seferden bahsetmişlerdir. Hepsi müşterek bir kaynaktan ayrı ayrı istifade etmiş görünüyorlar. Birbirlerine nazaran fazlalıklar ve noksanlar var. Fakat anlatış sırası ve izah tarzları aynıdır. Bu seferden bahseden Hayrullah efendi, Peçevi'yi takip etmekle beraber Âli'den ve Hammer'den de istifade etmiştir (bk. XII. s. 34-36). *Es-seb'üs-seyyar*, Karaçelebi zâde'yi tekrarlıyor. Bütün bunların hepsi Sokollu'nun muvaffakiyet-sizlikle biten bu teşebbüsünü gayri müsait bir şekilde tefsir ediyorlar. Bu kro-

birçok büyük siyasi faydalar bekliyordu. Vakanüvislere göre, herşeyden önce Azerbeycan ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak bahis mevzuu idi⁹⁶. Don-Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar denizine gemilerle doğrudan doğruya erzak ve mühimmat sev-kolunarak Şark seferleri kolaylaşacak, Şirvan, Karabağ ve bütün Gürcistan'ın itaati sağlanacak, Devlet, İran'ın en iç bölgelerine sarkmak imkânını bulacaktı. Aynı kaynaklara göre, bunun yanında Astırahan'ın Moskof'ların elinden kurtarılması, "Bahri zulemâta,, kadar fetihler yapılması, Rus ve Çerkez memleketlerine akınlarda bulunulması da düşünülüyordu⁹⁷. Fransa elçisinin raporu Osmanlı vakanüvislerini tamamiyle teyit etmektedir. Ona göre gaye "Şirvan'a erzak ve mühimmat sevk etmek maksadiyle Hazar denizine inmek için Volga ve Don nehirleri arasında bir kanal açmaktır,,. Bunu emniyete almak için Moskof'ların elinden, evvelce Kırım Hanı'nın olan⁹⁸ Astırahan ve Kazan'ın zaptolunması düşünülmekte, Moskova ile bir harp dahi göze alınmaktadır⁹⁹. Avusturya elçisi, Astırahan'ı zaptetmek ve böylece şimal ve şark

nikörler, seferin nasıl cereyan ettiği hakkında da sarih bir bilgi vermiyorlar. Bu husustaki noksanımızı, o sırada Osmanlı gemilerinde küreğe konmuş Maltsev adında bir Moskof elçisinin yazdıkları ve Moskova Arşivindeki diğer vesikalardan çıkarılan malûmat tamamlıyor (bak. Solovyev, 220 v.d.). Öte taraftan bu sefer hakkında İstanbul'daki Avusturya elçisi Albert de Wyss'in raporlarında (bak. E. Hurmuzaki, *Documente...*, Vol II, part 1, 588), keza Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın Paris'e gönderdiği raporlarda (E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques*, Paris 1853, III, 57, 62, 89) mühim malûmata rastlanıyor. Biz bunlara Osmanlı divan defterlerinden çıkarılan vesikaları katıyoruz. Bu vesikaların bir kısmı, A. Refik tarafından TOEM de neşredildi. (*Bahri Hazer-Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, sayı 43, 1333, s. 1-14). Biz bu vesikaları Arşiv'de yeniden gözden geçirdik. A. Refik'in yanlış okuduğu veya atladığı yerleri notlarda işaret edeceğiz. Bunlardan başka yeni vesikalar da bulduk. Bunlardan bazılarını *Ekler* de neşrediyoruz.

⁹⁶ Peçevî (I. 469) kanal açılmasını Sokollu'nun, İran seferine bir başlangıç gibi düşündüğünü söyler, diğer vakanüvisler de aşağı yukarı aynı iddiadadırlar.

⁹⁷ bk. Alî, Peçevî 468 - 469, Karaçelebi zâde, 447.

⁹⁸ Sahip Giray 1549 da Astırahan'ı zaptedince yeğeni Devlet Giray'ı Astırahan Hanı yaptı (Howorth II, 354).

⁹⁹ "Achever la tranchée des deulx fleuves du Vulgue et de Thanays, pour aller tomber dans la mer Caspia pour pouvoir mener et conduyre vivres et munitions à Cirvan ... et comme ceulx-cy se délybéroient pour s'en assurer

ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için Padişah'ın Don-Volga nehirleri arasında seyrü sefere müsait bir kanal açmak istediğini söylüyor¹⁰⁰. Keza o, Moskof'ların ve İranlı'ların bu işe mani olmak isteyeceklerini düşünen Türk'lerin ona göre tedbir aldıklarını da ilâve ediyor.

Kırım'daki Rus elçisi Nagoy, hacca giden Buhara'lı ve Hiva'lıların, Moskof eline düşen Kazan ve Astırahan'ın kurtarılması için Padişah'a müracaat ettiklerini, onun da bu müracaatlar neticesinde büyük ticaret menfaatler getiren Astırahan'ı almak niyetiyle harekete geçtiğini yazıyor¹⁰¹. Nagoy'un bu ifadesi bizim Divan kayıtlarının hemen hemen aynıdır¹⁰². Divan kayıtlarına göre, 1569'daki teşebbüsün hareket noktası, Harezmi Han'ın mektubudur. Padişah, 1568 yılı başlarında Kefe beyi'ne ve Tatar Han'ına birer yazı göndererek Semerkand'dan, Buhara'dan ve son olarak Harezmi Han'ı Hacı Mehmet Han'dan aldığı mektuplar üzerine, Türkistanlı hacıların ve tüccarların yol emniyetini sağlamak üzere Astırahan'ı zaptetmeğe karar verdiğini bildiriyor ve bu işte muvaffakiyete varmak için nasıl hareket olunması lâzım geldiği hakkında onların fikirlerini soruyordu. Tatar Han'ına yazılan mektupta "Kazan ve Ejderhan (Astırahan) vilâyetleri eskiden Nogay'ların elinde idi, şimdi niçin kâfirlerin eline geçmiştir. İçinde ve etrafında kalan Tatar mırzalarının'dan kimler vardır ve ne zaman ve ne sebeple bu kale elden gitmiştir. Bütün bu hususlar hakkında mufassal ve açık malûmat isterim. Bu vilâyetin fetih olunması en mühim işlerden olduğundan buna kati olarak karar verdim," diyordu¹⁰³. Görülüyor ki, bu ve diğer vesikalarda kanal açılması ile beraber bilhassa, Astırahan'ın fethi bahis mevzuudur. Esasen

le paz, de prendre deux grandes villes du Moscovite, à sçavoir Hasdraan (Astırahan) et Cazan...» (IX. Charles'e 14 Mart 1569 t. mektup).

¹⁰⁰ «.. Versus Pontum Euxium ad faciendam fossam nauigabilem ex Tanaj fluio in Volgam amnem qui in mare Caspium influit, eo nimirum proposito ut Moscorum ciuitas Hasdracau appellata, celebre in illis locis emporium, Turcico subiugetur Imperio, quo mercimonia tam septentrionalia quam orientalia commodius constantinoplum deportari queant...» : 12 Mart 1569-Hurmuzaki, aynı yer. (Bu lâtinçe mektubu, değerli arkadaşımız Dr. Samim Sinanoğlu Türkçeye çevirmiştir). ¹⁰¹ Bak. Solovyev, 218.

¹⁰² Karşıla. Tatar Han'ına hüküm, Ekler, ves. IV; Kefe beyin'e hüküm, A. Refik, s. 4, Nagoy, İstanbul'un teşebbüsünü Han'dan öğrenmişti (Soloye, aynı yer).

¹⁰³ Ekler, ves. IV.

müverrih Âli de halk arasında bu seferin “Ejderhan ve Kazgan seferi,” diye meşhur olduğunu zikreder. Vesikalarımızda seferin resmî adı “Ejderhan seferi,” dir. Rus ve Avusturya elçilerinin raporları da şüphesiz daha ziyade bunu teyit edecek mahiyettedir. Esasen Osmanlı’ların Kuzey siyaseti hakkında yukarıdan beri verdiğimiz izahlar teşebbüsün tarihi menşeyini açıkca göstermiştir. Her halde asıl iş, aşağı Volga havzasının Osmanlı hakimiyeti altına sokulması idi. Anlaşıldığına göre seferin plânı: evvelâ Don-Volga arasında kanal açmak, gemileri Volga’ya geçirmek ve Volga yoluyla orduyu ve bilhassa topları Astırahan üzerine sevk etmek, oradan Hazar denizine çıkmaktı. Şüphesiz iki nehir arasında bir kanal açmak ve Astırahan’ı zaptetmek suretiyle bu yoldan İran seferleri için faydalanmak düşüncesi mühim rol oynuyordu; çünkü o zaman devlet için en büyük bir mesele, Gürcistan, Azerbeycan, Şirvan üzerinde İran’la olan rekabet idi. Sokollu, rakiplerine karşı teşebbüsü en ziyade bu cihetten müdafaa edebilirdi. Osmanlı Sarayı’na, Gürcistan, Şirvan beylerinden de, İranlı’lara karşı himaye istemek üzere birbiri arkasından elçiler gelmekte idi¹⁰⁴. Gönderilen emir üzerine Kefe beyi Kırım Hanı ile müşavere ederek Astırahan’ın fethi için neler yapmak lâzım geldiğini ve nelere ihtiyacı olduğunu bir defter halinde İstanbul’a bildirmişti¹⁰⁵. Sokollu, evvelâ Kefe Sancak beyliğine, Çerkes olup bu taraflar hakkında etraflı bilgisi olan kabiliyetli bir adamını, şıkk-ı sani defterdarı Kasım’ı tayin etti¹⁰⁶. Kasım, Kefe’de bilenlerden malûmat topladığı gibi, hususi surette adamlar göndererek bölgeyi tetkik ve mesaha ettirdi ve kazılacak yeri altı deniz mili olarak tesbit etti¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Gürcistan beylerinden Georgi (گورگی) Melikine hüküm: Mühimme defteri 6 s. 414, vesika 92; Gürcistan beylerinden Dadyan melikine hüküm: s. 411, vesika 867; Gürci beylerinden Kürel (کورل) melikine hüküm: mühimme defteri 7 s. 840, vesika 1301 ve başkaları.

¹⁰⁵ Tatar Hanı’na nâme-i Hümayun: A. Refik s. 5-6.-A. Refik, vesika üzerindeki şu ibareyi almamış: «Ademisine atlas kise ile gümüş kozalak verildi».

¹⁰⁶ Peçevî I. 468. - Âli, Münecim başı ve Karaçelebi zade’ye göre, Sokollu, Kasım beyin Kefe’den gönderdiği yazılar üzerine bu kanal işine karar vermiştir. Hammer de kanal işini ilk defa Kasım’ın düşündüğünü söylüyor (VI, 213)! Fakat kanal tasarısının daha 1563 te ortaya atıldığına yukarıda işaret etmiştik.

¹⁰⁷ Peçevî I. 469. Kanalın kazılacağı yer, Maltsev’in bize bildirdiğine göre «Perevolok» mevkiinde idi (bk. Solovyev, 220). Perevolok, A. Jenkinson’un 1562

Sokollu büyük bir gayretle işe girişti. "Ejderhan sefer-i mühimmi," için her tarafa sıkı emirler gönderiyor, nakliyat için yeni gemiler inşası, erzak ve mühimmatın hazırlanması, İmparatorluğun muhtelif yerlerinden gidecek askerlerin harekete geçirilmesi için hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Evvelâ Kefe'ye, yeni gemiler inşası için Hassa reis'lerden iki gemi mühendisi ile ustalar gönderildi¹⁰⁸; Azak kalesine mühimmat yığıldı. Kefe kadısına asker için 500 kantar peksimet hazırlaması emrolundu¹⁰⁹. Kasım beyin Kefe'de yeter miktarda zahire bulunmadığını bildirmesi üzerine¹¹⁰ Anadolu'da Çorum beyine, zahire yetiştirmek vazifesi verildi¹¹¹. Kefe'ye sekiz gemi ile zahire geldi ve derhal Azak'a sevkolundu¹¹². Yine sefer için Kefe'de, zenginlerden orduya etlik hayvan tedarik edecek kimseler (celepkeşler) tayin olundu¹¹³.

Astırahan seferine gidecek orduya gelince, Kasım bey'e Kefe Beylerbeyliği verilerek komutan tayin olundu. Silistre, Nigbolu, Amasya, Canik sancaklarındaki zeamet ve tımarlılar, sancak beyleri komutasında, Küstendil ve Çorum sancakları¹¹⁴ tımarlıları Alaybeyleri komutasında olmak üzere bahara doğru Kasım Paşa'nın komutası altında toplanmak üzere emir aldılar¹¹⁵. Bu eyalet askerlerinin yekûnu herhalde 10.000 den aşağı

tarihli haritasında Don'la Volga'nın birbirine en ziyade yaklaştığı bugünkü Stalingrad çevresinin adı olarak gösteriliyor.

¹⁰⁸ Kefe Sancağı beyine hüküm, 18 Muharrem 976 : Mühimme defteri 7, s. 622, vesika 1738. A. Refik'te tarih yanlışlıkla 972 çıkmıştır. Keza ikinci satırda « رتبلندن » değil, « رتسارندن » olmalı. Ustaların Akkerman'dan acele kayıkla Or-azı'na (Perekop) gönderilmesi hakkında, Akkerman beyine hüküm, 9 Şevval 975 : Mühimme 7, s. 426, ves. 1225.

¹⁰⁹ Kefe kadısına hüküm : A. Refik, s. 8.

¹¹⁰ O yıl Kırım'da büyük bir kıtlık olmuştu : Solovyev, 219.

¹¹¹ Kefe beyine hüküm : Mühimme defteri 7, s. 626, vesika 1748 ; Çorum beyine ve Çorum Sancağı kadılarına hüküm : mühimme defteri 7, s. 759, vesika 2079.

¹¹² Kefe beyine hüküm : Mühimme 7 s. 945 vesika 2599.

¹¹³ Kefe beyine hüküm : A. Refik, S. 8.

¹¹⁴ Küstendil beyi Han'la Kırım muhafazasında, Çorum beyi de 50 sipahi ile kendi sancağında kalacaktı : Küstendil ve Çorum beylerine hükümler : A. Refik, s. 10.

¹¹⁵ Kefe beyine hüküm, 4 Recep 976 : Mühimme defteri 7, s. 972, vesika 2691-A. Refik bu vesikanın başında önemli bir satırı atlamış, buraya aynen alıyoruz : « كندولرى و سنجق بكلى و كوستنديل سنجقى سپاهىلى آلاى بكلىله و آماسيه، جانىك بكلى : « كندولر و زما و ارباب تيارلرله و چوروم بكلى .. »

değildi ¹¹⁶. Ayrıca komutanın, Kefe vilâyetinde bulunan kale muhafız askerlerinden istediği kadarını alabilmesi için kale komutanlarına emir gönderildi ¹¹⁷. Kasım Paşa bu askerlerden de ordusuna 1000 kişi aldı ¹¹⁸. Kefe'ye donanma ile, büyük muhasara topları, çapa, kürek, külünk gibi pek çok kazı âletleri gönderildi. Ayrıca kazı işleri için Kefe, Tat-ili, Balıklava, Mengûp ve Taman halkından çok miktarda ücretli amele (جرمخور) çıkarıldı ¹¹⁹. Moldavya ve Eflak'den de bir çok asker ve amele gönderildi ¹²⁰. Aynı zamanda Çerkez kabilelerine -bu arada Jana beylerine, ترکوشه beylerine, حالی beyine, شومال beye ve hepsinden üstte tutulan Terek hakimine Padişah tarafından ayrı ayrı fermanlar gönderilerek kuvvetleri ile Kasım'ın komutası altına girmeleri emrolundu ¹²¹.

Kırım Hanı'na gelince, ona, Tatar ordusunu "Kethüda,, (şüphesiz Kalgay) komutasında göndermesi ve kendisinin Küstendil beyi ile Kırım muhafazasında kalması yazıldı ¹²². Bu esnada Devlet Giray, Osmanlı sefer teşebbüsünü, 1563 olduğu gibi Moskova'ya karşı bir koz gibi kullanarak, kendi siyasetini yürütmeye çalışıyordu. Rus elçisi Nagoy'a diyordu ki: "Müslüman yurtlarını zapteden Çar'a karşı Sultan, bütün müslümanları birleştirip hareke-

¹¹⁶ Ayni Ali'nin Kavanin-i Âl-i Osman ... adlı eserine göre (XVII. asır başları) Küstendil, Çorum, Amasya, Canik, Silistre, Niğbolu, Kefe timar ve zeamet sahipleri 160 Zaim ve 3335 timarlı tutuyor; bunların ayrıca Cebelû'ları için ortalama iki misli ilâve edilince bu miktar 10-11 bin olur. Rumeli'den gönderilen bu kuvvetlere A. de Wyss de temas ediyor: «Ad haec Duodecim Zanzakys Europeis ininnetum est ut cum suis militibus ad Tanaim se conferant terrestri itinere...» (Mez. rapor).

¹¹⁷ Mühimme defteri 7, s. 820 vesika 2275. Ekler, vesika, IX.

¹¹⁸ Kefe beyine hüküm, A. Refik, s. 8.

¹¹⁹ Peçevi, 469; Hayrullah efendi'de 6000 amele (XII. 35).

¹²⁰ Solovyev, 220; Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın raporu (14 Mars 1569): «et pour ce faire qu'ilz faisaient lever ung incroyable nombre de pyonniers et contraignoient la Vallacquey et la Boldavye de leur en envoyer ung grand nombre aux despens du Pays». Keza Avusturya Elçisi A. de Wyss'in mezkûr raporu «... quibus se coniungent Transalpani atque Moldani cum aliquot Equitum et peditum turmis».

¹²¹ Padişah, bütün bu Çerkez beylerine kendi tâbileri imiş gibi hitap etmektedir. bak. Ekler, ves. X.

¹²² Han hazretlerine nâme-i hümayûn, Mühimme defteri 7, s. 1007, vesika 2757.

te getirmiştir ve Astırahan'ı zaptederek beni buranın da Hanı ilân edecektir, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astırahan'ı bana teslim edin., IV. Ivan, bu teklifi reddetti¹²³. Öbür taraftan aynı Rus kaynaklarına göre Han, susuzluk, soğuk, kıtlık gibi güçlüklerden, Çar'ın Astırahan'a büyük bir kuvvet gönderdiğinden ve binaenaleyh bu seferin müsbet bir netice vermiyeceğinden bahsederek Padişah'ı bundan vaz geçirmeğe çalışıyor ve bu kuvvetlerin kendisi ile birlikte doğrudan doğruya Moskof ülkesi üzerine gönderilmesiyle daha mühim bir netice alınacağını söylüyordu. Şayet muhakkak gitmek lâzım geliyorsa, seferi ilk baharda erkenden yapmak ve Astırahan'ı zaptetmek lâzım geldiğini, bu şehir zaptolunamazsa karşısına, eski şehrin yerine bir kale yapılarak Rus'ları daimi surette tazyik altında tutmak icabettiğini bildiriyordu¹²⁴. Han'ın padişahı seferden vazgeçirme teşebbüsünü, Kırım kaynakları da teyit ediyor: *Es-seb'üs-seyyar*'a göre¹²⁵, İstanbul, Han'a bu sefer hakkında fikirlerini sorduğu zaman o, bütün tedbirlerle beraber bu teşebbüsün mahzurlarını da bildirmişti. Ona göre Azak denizi büyük gemilerin girmesine müsait olacak derecede derin olmayıp küçük gemiler de ekseriya fırtınalı olan Karadeniz'e dayanamaz. Buna mukabil Osmanlı devletinin başka taraflarda meşgul bulunduğu zaman, bu kanaldan Moskof'ların istifade ederek Kırım ve Karadeniz sahillerini vurmaları çok muhtemeldir. Binaenaleyh beklenen faydalar elde edilemiyeceğinden bu teşebbüsten vazgeçmek daha hayırlı olacaktır. Han'ın bu şekilde konuşması, şüphesiz Moskova'da nüfuzunu arttırmak gayesiyle olacağı gibi, asıl sebep neticede Hanlığın da bir Osmanlı vilâyeti durumuna düşeceği korkusu idi. O, Astırahan'ı Osmanlı'ların yardımı ile, fakat kendisi için almak istiyordu. Görülüyor ki Hanlık, daha bu devirde iki imparatorluk arasında kendi nüfuz sahasını korumak ve arada ezilmemek için nazik bir politika gütmek mecburiyetini duyuyordu.

Her ne olursa olsun, Sokollu, bütün muhalefetlere rağmen bu sefere kati olarak azmetmişti. Bu işte en büyük yardımcısı Çerkez Kasım Paşa, onu kuvvetle teşvik etmekte idi¹²⁶. Bütün kış

¹²³ Solovyev, 219.

¹²⁴ Aynı yer.

¹²⁵ S. 101.

¹²⁶ Âli, aynı yer ; Peçevi, 468.

hummalı hazırlıklarla geçtikten sonra¹²⁷, ilkbaharda donanma, Osmanlı ordusunu Kefe sahillerine çıkardı¹²⁸. Burada Kırım Han'ı ordusuyla gelip bunlara katıldı¹²⁹. Kefe'den hep birlikte harekete geçildi. Toplar 500 kişilik bir kuvvetin himayesi altında gemilerle Azak'tan Don nehrini takibederek çıkıyordu. Askerin erzak ve mühimmatı Azak'ta depo edilmiş ve 40 günlük erzaklarını almalarına müsaade olunmuştu. Osmanlı ordusu büyük bir ihtiyatla ilerliyordu. Çünkü pusu kurmaya çok elverişli yerleri bulunan Don ırmağı üzerinde Kazak'ların ve Rus kuvvetlerinin taarruzları her an beklenmekte idi. Fakat orduyu hayrete düşüren bir keyfiyet olarak, hiç bir taarruz olmadı. Ve ordu beş haftalık bir yürüyüşten sonra bütün kuvvetleri, amele gurupları ve her türlü alât ve

¹²⁷ Avusturya elçisi diyor ki «İstanbul'da karada ve denizde yalnız büyük bir harp hazırlığı görülüyor» (12 Mart 1569 tarihli mez. rapor).

¹²⁸ Sefere katılan Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında rivayetler muhtelifdir. Osmanlı vakanüvisleri açık bir rakam vermezler; «pek çok yeniçeri, zaim, sipahi, cerehler» gönderildiğini kaydederler. Karaçelebi zade (447) yeniçeriler için «birkaç bin» der. Avusturya elçisi Al. de Wyss, bu sefere katılanların miktarını, rivayete göre 200.000 diye yazar (mez. rapor)! Fransız elçisi, İstanbul'dan otuz galer ile üç binden ziyade yeniçeri ve yüz kadar gemiyle mühimmat ve levazım gönderildiğini kaydeder (IX. Charles'a 14 Mart 1569 tarihli yazısı). Hammer'e göre (VI, 213), Astırahan'a 10.000 yeniçeri, 20.000 süvari gitmiş ve Azak'a onbeş kadırga gönderilmişti. Ayrıca 30.000 Tatar, bunlara iltihak etmiş. Karamzin (aynı yer), 15 bin sipahi 2000 yeniçeri diyor. Hayrullah efendi (XII, 35) ve A. Refik 20.000 sipahi, 3000 yeniçeri adetlerini veriyorlar. Solovyev (S. 220) Karamzin'i tekrar ediyor. Biz, yukarıda, giden sipahi miktarını resmi vesikalara göre 10-11 bin olarak tahmin etmiştik. Yeniçeriler için elimizde bir vesika yoktur. Bununla beraber 3000 rakamı en ziyade kabule şayandır. Herhalde Osmanlı ordusu ancak bir Beylerbeyi komutasında hareket edecek büyüklükte çok kalabalık olmıyan bir ordu idi. Galiba Karamzin'in, herhalde Kırım'daki Rus ajanlarının ifadelerine dayanarak verdiği rakam, hakikate en yakın görünüyor.

¹²⁹ Yukarıda Kalgay'ın gönderileceği emredildiği halde Han, sefere bizzat iştirâk etmiş olacaktır. Gerek Osmanlı vakanüvisleri gerekse o zaman Osmanlı gemilerinde esir bulunan Maltsev'in müşahedesi (Solovyev, 220, 221) Han'ın bizzat sefere geldiğini teyit etmektedir. Sarıh bir delil, Kırım Başbeyi Şirin Ali Bey'e gönderilen 11 Eylül 1587 tarihli vesikadır: Bunda «Devlet Giray Han'ın İslâm askrini doğru yoldan götürmediği sarp yerlerden götürdüğü» kaydediliyor (Vesikanın sureti: A. Refik, s. 13). Han ordusunun mevcuduna gelince, gerek Rus gerek Osmanlı kaynakları 50.000 gösterirler. Kırım ordusu için ekseriya yuvarlak hesap verilen 50000, 100000 rakamlarını hiçbir zaman olduğu gibi almamalıdır.

edevatiyle evvelce tesbit olunan *Perevolok* mevkiine geldi. Derhal kanalın kazılmasına başlandı (1569 Ağustos başları)¹³⁰. Osmanlı'lar burada üç ay kadar devamlı bir şekilde çalışarak kanalın üçte birini¹³¹ kazdılar. Sokollu, giriştiği bu cüretli işi muvaffakiyetli bir neticeye eriştirmek için Kasım'a İstanbul'dan yeniden gemilerle yardım gönderiyordu¹³². İstanbul'un başlıca korkusu Moskof'larla İranlı'ların birleşerek müşterek bir harekette bulunmaları idi¹³³. Moskova, kendisine ait saydığı ülkeler üzerinde bu Osmanlı seferini düşmanca bir hareket saymakla beraber, kendi başına bir taarruzda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir savaşa atılmıya cesaret edemiyordu. Osmanlı'lar, böyle bir savaşı göze almışlar ve hazırlıklarını ona göre yapmışlardı¹³⁴. Esasen Baltık memleketleri için İsveç'le ve Litvanya-Lehistan'la savaşlar, Rusya'nın bütün kuvvetlerini tutmaya kâfi geliyordu. Fakat Çar, daha kışın bu sefer teşebbüsünden haberdar olur olmaz, İran'a bir el-

¹³⁰ *Maltsëv*'in yazdıkları: *Solovyev*, 220. *Perevolok* hakkında yukarda not 107. - Burada Don'a dökülen *Karpovka* çayı Volga'ya 15 kilometre kadar yaklaşmaktadır. Osmanlılar kazılacak mesafeyi altı mil ölçtüklerine göre galiba bu çayın menbainı Volga ile birleştirmek istiyorlardı. Karaçelebi zâde (*Ravda*, 447) « Don nehrinin menbaından Volga'ya iki mil kazmakla iki nehrin birleşeceğini » söylüyor. Acaba *Karpovka* çayını Don nehrinin menbai mı sayıyor? Osmanlı vakanüvisleri kanal açılan bölgede « Ejderhan » adıyla « camiler, hamamlar ve medreselerinin izleri meydanda olan ve içinde hiçbir insan bulunmayan eski bir islâm şehri » tasvir etmektedirler. Don'la Volga'nın yaklaştığı yerde İtil (Volga) ırmağı üzerindeki harap şehir Yeni-Saray mıdır? Altın ordunun payitahtı Yeni-Saray şehrinin Stalingrad civarında bugünkü ufak *Tsaryov* kasabası yerinde bulunduğu son zamanlarda tesbit olunmuştur (Bak. *Iakubovski* mez. eser 70). Fakat vakanüvislerin bahsettiği şehir, herhalde eski Astrahan'dır. Moskof istilâsından sonra terkolunan bu şehrin kanal açılan bölgede gösterilmesi şu esas hatadan çıkıyor: Aşağıda anlatacağımız gibi Kasım Paşa, kanalı ikmâle muvaffak olamayınca, eylül ortalarında buradan Astrahan (Ejderhan) üzerine inerek Rus kuvvetlerinin muhafaza ettiği Yeni Astrahan önünde ordugâh kuracaktır. İşte Osmanlı vakanüvislerinde ayrı ayrı zamanlardaki bu iki hareket birbirine karıştırılmıştır. Onlar hepsi, müşterek kaynağa tâbi olarak Kefe'den doğrudan doğruya Astrahan önüne geldiğini ve kanal açılmasına başladığını söylüyorlar.

¹³¹ Peçevi, II, 469; Âli, aynı yer; Münecim başı, aynı yer; *Es-seb'üs-seyyar'a* göre (s. 100.) «yarısı» kazılmıştı.

¹³² Fransız elçisinin M. de Foix'a 30 ağustos 1569 tarihli mektubu: *Charrière*, III, 63.

¹³³ Fransız elçisinin 14 mart 1569 tarihli raporu ve Al. de Wyss'in raporu.

¹³⁴ Al. de Wyss'in mezkûr raporu.

çisini, İ. P. Novosiltsev'i üç dört yüz atla göndermiş, Osmanlı teşebbüsünün İran için tehlikelerini anlatarak bu memleketi Osmanlılar aleyhine kışkırtmış¹³⁵ ve İran'la bir ittifak yapmaya çalışmıştı¹³⁶. Filvaki İranlılar, Moskova'nın bu tavsiyelerini ciddiyeyle nazarı itibare alarak hazırlığa başladılar¹³⁷. Galiba Moskova'dan topçu ve sair yardım da aldılar¹³⁸. İstanbul, Ağustos'a doğru, İranlıların muhtemel bir teşebbüsüne mâni olmak gayesiyle İran hududunda Van'a, Anadolu beylerbeyisiyle birlikte 24 Sancak beyi ve 4000 yeniçeri gönderdi¹³⁹. Öte taraftan Türkistan Han'ı¹⁴⁰, kanalın kazılmasına karşı İran Şahı'nın herhangi bir hareketine mâni olacağını Padişah'a vaad etmişti¹⁴¹. Bu suretle Osmanlılar, İran'ı geriden de tehdit ediyorlardı. Gerçekten ne İran ne de Moskova bir taarruzda bulunamadılar. Kanal meselesi böylece geniş bir siyasî faaliyete sebep olduğu halde, kanalın kazılması yavaş gidiyordu. Mevsim ilerlediği, günler kısalmağa ve şimalin müthiş soğukları kendini hissettirmeye başladığı halde, kanalın ancak üçte biri kazılabılmıştı. Kasım Paşa, Astrahan üzerine gitmek için topların ve mühimmatın yüklü bulunduğu gemileri, vaktiyle İstanbul Fatih'i II. Mehmet'in yaptığı gibi, karada kızaklarla yürütmek ve Volga'ya geçirmek istedi. Han, geri dönüşmesini tavsiye ediyor, Tatar askerleri bu sahalarda kışın barınlamayacağını orduda yayıyorlardı¹⁴². Aynı zamanda Astrahan Tatar'larından murahhaslar gelerek Kasım Paşayı, gemileri Volga'ya geçirmekten ve kanal teşebbüsünden vazgeçirdiler ve süratle Astrahan üzerine yürümeğe ikna ettiler. Onlar, sonradan vakıalarının isbat ettiği gibi, Astrahanlıların ve Nogay'ların kendisiyle birleşeceklerini de vaat etmiş olsalar gerektir. Eylül ortalarında Kasım Paşa, ordusuyla Astrahan'a yaklaştı. Ruslar, Astrahan'ı zap-

¹³⁵ Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

¹³⁶ Spuler, 416. ¹³⁷ Aynı rapor.

¹³⁸ Solovyev, 222.

¹³⁹ Fransız elçisinin 30 ağustos 1569 tarihli raporu, şark hududundaki hazırlıklar hakkında keza Venedik elçisi Barbaro'nun raporu: Hammer VI, 212 not 2.

¹⁴⁰ Fransız elçisinin raporunda «Jacha Turquima» belki «Şah-ı Terakime»nin bozulmuş şeklidir.

¹⁴¹ Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

¹⁴² Solovyev, 220.

tettikten sonra eski müslüman şehrini bırakarak 12 kilometre kadar cenupta bir ada üzerinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım Paşa, iyi silâhlı muhafız askerleriyle takviye olunmuş bu müstâh-kem kaleye taarruza cesaret edemedi. Fakat o gelince, kaledeki müs-lümanlar çoluk çocukları ve silâhlariyle karşılayıp sevinçle Osmanlı ordusuna katıldılar; kurbanlar kestiler ve Osmanlı askerini kaleye taarruza teşvik ettiler¹⁴³. Kasım, topların geride kalmış olması ve kışın gelmesi sebebiyle, kaleyi muntazam bir muhasaraya teşeb-büs etmedi. Yeni-Astırahan kalesine sığınmış olan Rus kuvvetle-riyle ancak bazı ufak çarpışmalar olmuş görünüyor. Bu sırada alı-nan esirlerden bazıları salları yaparak kaçmağa ve Türk ordusun-da ellerine geçirdikleri silâhları, kürek ve çapa gibi âletleri neh-re dökerek tekrar kalelerine girmeye muvaffak oldular. Bu hadise Türk askeri arasında büyük bir yeis doğurdu¹⁴⁴. Kasım Paşa, es-ki Astırahan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale yaparak kışı bu-rada geçirmeyi¹⁴⁵ ve baharda kaleye taarruz etmeyi düşünüyordu. Kırım kuvvetleri kışlamak üzere memleketlerine döneceklerdi. Ko-mutanın bu kararını öğrenen orduda umumî bir galeyan başladı. Maltsev'e göre Paşa'nın huzuruna çıkıp şöyle dediler: "Burada kışlayamayız, açlıktan ölürüz. Padişahımız üç yıllık erzak vesaire verdi. Fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük yiyecek aldırdınız. Astırahan'lılar bizi doyuramazlar., Yeniçeriler de tamamiyle isyan halinde idiler. Onlar da "biz Kırım Hanı ile ber-ber döneceğiz; sen Padişah'ı aldattın, senin yüzünden Padişah'ımız Devlet Giray'ı dinlemedi. Halbuki Han'ın Padişah'a yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı., diyorlardı. Yurtlarına dönmiye hazırlanan Kırımli'ların kışın şiddeti hakkında

¹⁴³ Âli, aynı yer; Peçevî'nin (I,470). Osmanlı'larla gelip birleştiğini söylediği 30.000 Nogay herhalde bunlar olacaktır.

¹⁴⁴ Âli, aynı yer.

¹⁴⁵ Âli, Astırahan hakkında şu malûmatı veriyor: Ruslar, islâm elinden şehri zaptedince Kırım Hanı'nın yağma etmesi korkusu ile içinde oturmadılar. Volga'nın ortasında Tatar'ların oturduğu bir adaya kuvvetli bir kale yaparak burayı bir şehir haline getirdiler ve kalenin içine tüfenkli muhafız kuvvetleri yerleş-tirdiler. Jenkinson haritasında (1562) «Eski-Astrahan»a ve «Yeni-Astrahan»a işaret olunmuştur. İngiliz Kraliçesi Elisabeth tarafından gönderilen ve Korkunç İvan tarafından görevlendirilen Jenkinson, Astırahan-Hazar denizi yoluyla Asya'ya yeni bir ticaret yolu arıyordu: F. Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, s. 187.

söyledikleri askeri büsbütün korkutuyordu. Aynı sahalarda vaktiyle Timur ordusunun yaptığı gibi, asker, itirazlarını haklı göstermek için gece ile gündüz arasındaki büyük farklar yüzünden namaz vakitlerini şaşırduklarını öne sürüyorlardı¹⁴⁶. Öbür taraftan Moskof Çarı'nın iki Voyvoda komutasında Astırahan'a bir imdat ordusu sevkettiği, İran Şahı'nın Rus'larla ittifak yaptığı haberleri geldi¹⁴⁷. Nogay'ların gizlice Rus'larla anlaşmış oldukları şayiaları da dolaşıyordu¹⁴⁸. Hülâsa, ordunun kuvve-i maneviyesi temamiyle kırılmış, bozgun baş göstermişti. Ordu dağılmağa ve takım takım göç etmeğe başladı¹⁴⁹. Sonunda Kasım Paşa da, odundan yaptırmış olduğu müstahkem ordugâhını yakarak ric'ata karar verdi (20 Eylül 1569). Ordunun nakline imkân olmıyan ağırlıkları çukurlar kazılararak gömüldü. Kasım, Astırahan'dan 60 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, İstanbul'dan Padişah'ın bir fermanını aldı. Bunda Padişah, Astırahan önünde kışlamasını emrediyor, ilkbaharda kendisine yardım olarak, kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskof'ları meşgul etmek için Kırım Hanı ile damadının (şüphesiz Piyale Paşa) Rusya üzerine yürüyeceğini bildiriyordu¹⁵⁰. Sokollu, Moskova ile bir savaşa da müncer olsa, bu teşebbüsten muhakkak müsbet bir netice almağa azmetmiş görünmektedir. Hususiyle bu, yeni Padişah'ın saltanat devrinde ilk seferdi. Fakat bozguna uğramış ordu ric'ata devam etti. Şimalî Kafkasya'nın çorak steplerinde Azak'a kadar bir ay süren bu ric'at çok zahmetli oldu. Karaçelebi zâde'ye göre, bu çorak ve susuz çöllerde askerin yarısı telef oldu¹⁵¹. Şüphesiz bahara Azak'tan yeni bir sefer düşünülüyordu. Fakat ordu döner dönmez, 1569 İlkteşrininde, Azak'taki depoların büyük bir yangında yanması bütün ümitleri suya düşürdü.

¹⁴⁶ Peçevî, 470; Âlî, aynı yer.

¹⁴⁷ Maltsev'in bir esirden aldığı malûmata göre, Çar, Volga yoluyla 30 000 kişinin başında Petr Serebryanny'i yola çıkarmış ve karadan Dmitriyeviç Belski komutasında da 100 bin kişilik başka bir ordu sevketmiştir. Keza İrau Şahı, Moskova'ya elçi göndererek Türk'lerin Astırahan'dan İran'a yol aradıklarını bildirmiş ve Çar'dan yardım istemişti. Buna karşı Çar, Şah'a elçisi Aleksey Hoznikov'la birlikte 100 top göndermiştir (Solovyev, 221).

¹⁴⁸ Solovyev, aynı yer.

¹⁴⁹ Âlî, aynı yer; Müneccim başı III, 522.

¹⁵⁰ Solovyev, 221.

¹⁵¹ *Ravdat-ül-ibrâr*, 447; çetin yollardan yapılan bu ric'at hakkında 995 taribli bir hükümde resmî bir işaret var: bak. A. Refik, s. 13.

Fransız elçisinin raporuna göre, 2000 kental barut patladı, kalede bin kişi öldü, bütün mühimmat ve geri getirilebilmiş olan harp malzemesi mahvoldu¹⁵². Bu yangını yeniçerilerin kasten çıkardığı, yahut hiç olmazsa söndürülmesinde ihmal gösterdikleri sanılıyordu¹⁵³. Macaristan ovalarında ganimetleri bol savaşlarda bulunan asker, steplerde bu uzak ve zahmetli seferleri istemiyordu, Öte taraftan, bu esnada Devleti, Arabistan çöllerinin bir ucunda, Yemen'deki büyük isyan fazla meşgul ediyordu¹⁵⁴.

Bu kadar masraf ve gayretlerle girilen Astrahan seferi böylece tam bir hezimetle neticelenmişti. İmparatorluğu, hakikî manasiyle cihanşumûl bir hegemonya siyasetine götürmek için Hint Okyanusunda, Hazar şimalinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak isteyen büyük devtet adamı Sokollu'nun bu teşebbüsü, şahsî entrikalar, küçük menfaatler uğruna sabotaj edilmişti. Padişah, bu teşebbüsün bütün mesûliyetini Sadrazam üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda "bütün masraflar ve zayıat hesap edilip sana ödetilmek lâzımdır," diye azarladı¹⁵⁵. Bu sonuç, dışarda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak telâkki edildi¹⁵⁶.

Osmanlı'lara göre muvaffakiyetsizliğin başlıca sebebi Kırım Han'ı idi. O, Divân kayıtlarında yazıldığı gibi, Astrahan'ın fetholunmasını istemiyordu¹⁵⁷. Bütün Osmanlı vakanüvisleri bu iddiayı tekrarlamaktadırlar. Onlara göre, ordunun mühimmat ve zahiresi fazlasıyla vardı, bir düşman taarruzuna uğramamışlardı¹⁵⁸;

¹⁵² Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli yazısı (Charrière III, 89).

¹⁵³ Hammer, VI, 211.

¹⁵⁴ Bu tarihlere ait Divân mühimme defterleri, 6 ve 7 nci defterler temamiyle bu isyana ait emirlerle doludur. Divân'ın belli başlı meğgalesi Arabistan isyanı olmuş görünüyor.

¹⁵⁵ Peçevi I, 470; Âli, aynı yer.

¹⁵⁶ bak. Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli raporu.

¹⁵⁷ «اژدرهائک فتح اولتمی مشارالیه خاک خلای مرضیسی اولمغه» Şirin Ali Bey'e hüküm:

A. Refik, s. 13.

¹⁵⁸ Hammer (VI, 213) Karamzin'den naklederek, Knaz Serebryannyi kumandasında 15 bin Rus'us, amele üzerine taarruz ederek bunları dağıttığını, sonra Astrahan muhafızlarının kuvvetli bir yürüyüşle Türkleri büyük zayıatla püskürtüklerini, yardıma gelen Tatar ordusunun da temamiyle perişan veya esir edildiğini söyler ki, ne Osmanlı ordusunda bulunan Rus esiri Maltsev, ne de

fakat beyleriyle müzakere eden Han¹⁵⁹, kışın şiddetinden ve saire den bahs ile Osmanlı ordusunun içinde korkutucu haberler yayarak bozgunluk çıkardı ve bu felâketli ric'ata sebep oldu. Yine Osmanlı vakanüvislerine göre, Kırım'lılar Osmanlı'ların Astırahan'ı zapt ederek burada yerleşmelerini istemiyorlardı. Çünkü, bu suretle Hanlığın nüfuz ve ehemmiyetinin kalmıyacağından, belki neticede bizzat Kırım'ın da bir Osmanlı valisi idaresine verileceğinden korkuyorlardı¹⁶⁰. Osmanlı vakanüvislerinin bu iddiaları yanlış değildir. Kırım beyleri, Osmanlı hâkimiyetinin kuzeyde kuvvetlenmesini hakikaten istemezlerdi. Bunun sebeplerini yukarıda umumî surette gösterdik. Han, şimdi Moskova ile giriştiği müzakerelerde, söylediği sözlerle bunu temamiyle teyit ediyor : Kont Suleş'e söylediği sözler arasında diyordu ki : "Astırahan'ın önüne gelince ben ırmağı geçerek şehre taarruz etmedim. Bunu Moskof Çarı'nın hatırı için ve kendim için yapıyordum. Ben Astırahan'ın Türklerin eline geçmesini istemiyordum. Böylece kendime hizmet ettim ve Kırım'ı Türk'lerin eline bırakmak istemedim,"¹⁶¹. Onun Moskova ile hususî bir maksatla böyle konuştuğunu düşünsek dahi, bu hareketi için gösterdiği sebep - Astırahan'ın zaptından sonra Kırım'ın da Osmanlı'ların eline düşeceği - dikkate değer. Onun, daha doğrusu, Kırım aristokrasisinin düşüncesi bu

Türk kaynakları bunları teyit edecek hiçbir kayıt ihtiva etmezler. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi, Serebryannyi idaresinde bir Rus ordusunun ilerlediği şayyası gelmiştir. Bu rus kuvvetinin Perevolok'da kalmış olan bir kısım amele üzerine hücum etmiş olması ihtimalden uzak değildir. Herhalde Astırahan'daki Rus'larla bazı çarpışmalar olmakla beraber, ehemmiyetli bir savaş olmamıştır. Solov'yev, bunu temamiyle teyit ediyor. Hammer, Osmanlı'ların ric'at ederken çöllerde ve bataklıklarda Tatar kılavuzları yüzünden yollarını şaşkırdıklarını, Kırım'lıların ihanet ettiğini ve İstanbul'a ancak 7 bin kişinin dönebildiğini tekrarlar. Tatar Hanı'nın ihanetle Osmanlı ordusunu kötü yollardan getirdiği ve ordunun yarı yarıya zayıyata uğradığı vesikalarda da teyit olunmaktadır. Bak. Şirin Ali Beye mezkûr hüküm ve Karaçelebi zade, 447.

¹⁵⁹ Kırım Hanlığını hakikatta bir kabile aristokrasisi idare etmektedir. Kırım Hanları, bütün mühim işlerde «Dört Karaçu» denilen dört mühim kabilenin beyleriyle toplanıp müzakere ettikten sonra bir karar alabilirlerdi. Hatta, bizzat hanların tayin indebu beylerin mühim roller oynadığı çok defa görülmüştür. Münecim başı (III, 522), Devlet Giray'ın meselâyı beylerle müzakere ettiğini ve onların reyine göre hareket ettiğini işaret eder.

¹⁶⁰ Âli, aynı yer ; Münecim başı III, 522.

¹⁶¹ Solov'yev, 221-222.

olunca, Kırım'lıların, teşebbüsün muvaffakiyetine yardım etmemelerini tabii bir sonuç olarak düşünmelidir. Han, şüphesiz İstanbul'da Sokollu'nun bu teşebbüsüne engel olmak isteyen muhalif partiden de cesaret alıyordu. Esasen Han, Astırahan seferi bu suretle neticelendikten sonra Moskova ile temas tesis etti ve bir mektupla elçisini göndererek Astırahan'ı ve Kazan'ı kendisi için istedi. Ayrıca hediyeleri ¹⁶² ve uzun zamandır Moskova'dan gönderilmeyen elçisi Yamboldu ile ¹⁶³ Kırım'daki Rus elçisi Nagoy'un değiştirilmelerini istedi.

Osmanlıların baharda ikinci seferini beklemekte olan İvan, Kırım Han'ının kendisi için faydalı olabileceğini düşünerek tatlı bir dille cevap verdi. O, Han'ın, Kazan ve Astırahan üzerindeki isteklerini reddetmekle beraber, Mehmet Giray devrindeki hediyeleri vermek üzere müzakerelerin açılmasını kabul ediyordu ¹⁶⁴. Çar'ın durumu gerçekten çok nazikti. Garpta, İsveç ve Lehistan'la mücadele, en nazik bir safhada idi. İlkbaharda Kırım Hanı, Moskova üzerine yürürken, Osmanlıların Astırahan'a taarruz etmeleri ve "İsyan etmek için Türkler'in Volga mansabında ufak bir muvaffakiyetini bekliyen Kazanlıların," ¹⁶⁵ ayaklanması ile Volga havzası tekrar Moskova'nın elinden çıkacak ve İvan'ın genç imparatorluğu hemen hemen Mehmet Giray'inki kadar çabuk çökmüş olacaktı ¹⁶⁶.

Doğu-Avrupa'nın göbeğinde, bu bölgenin başlıca yolları olan büyük ırmakların başında kurulan bu yeni imparatorluğun mukadderatı, bu sırada kudretinin en yüksek noktasında olan Osmanlı İmparatorluğunun vuracağı darbe ile belli olacaktı. Bu,

¹⁶² Bin ruble para, kürk vesaire. Han'a ve akrabalarına Çar tarafından her yıl gönderilen ve «Tıyış» denilen bu vergi -hediyelerin defterleri için bak. Feyizhan-Zernov, 132-147.

¹⁶³ II. Selim'in Çar'a yazdığı mektuba göre (Feridun II, 461) Çar, bu elçinin dört beş yıldır Kırım'a dönmesine müsaade etmiyordu.

¹⁶⁴ Solovyev, 222.

¹⁶⁵ aynı yer.

¹⁶⁶ Volga havzasında Türk-Tatar halkının Moskof hâkimiyeti altına düşmesi Moskof Çarlığı'nın kuruluşunda en önemli bir merhaledir. Bu suretle yalnız büyük Volga ticaret yolu ele geçmiyor, yalnız ateşli silâhlardan mahrum, binaenaleyh istilâya hazır bir Asya, Moskof kuvvetleri önünde açılmıyor; aynı zamanda Garp'ta Litvanya - Lehistan'a karşı savaşlarda çok büyük yararlığı dokunau bir çok savaşçı gruplar Çarlık ordularına katılıyordu.

Doğu-Avrupa tarihinin hakikaten bir dönüm noktası idi. Müt-hiş İvan, durumun bütün nezaketini kavramak kiyasetini gösterdi. Ve her ne bahasına olursa olsun İstanbul'la uzlaşma yolunu aradı. Dört yıl önce tahta çıkan II. Selim'in culûsunu tebrik bahanesiyle elçisi Novosiltsev'i acele İstanbul'a gönderdi (1570 baharı). Elçinin vazifesi Padişah'ı Çar'ın iyi niyetlerine inandırmak ve barışı sağlamaktı. 1566 İlkteşrininde 50 kişilik bir heyet halinde Azak'a, oradan Kefe'ye gelen Moskof elçisi için İstanbul'dan Kefe beyine yazılan yazıda "İmparatorluk eşiğimiz daima açıktır. Dostluk için olsun, düşmanlık için olsun gelenler men ve red edilmez,, deniyor ve Padişah, Kefe'den gemi ile elçinin getirilmesi için hassa reislerden Mustafa'yı gönderiyordu¹⁶⁷. İvan, Padişah'a gönderdiği mektupta¹⁶⁸ kendisini, birçok unvanları arasında "Kazan ve Astırahan'ın sahibi,, olarak zikretmekte, atalarıyla Sultan II. Bayezit, I. Selim ve Süleyman arasındaki dostça mektuplaşmalardan bahsetmekte ve şöyle devam etmektedir: Tahta cülûsunuzu tebrik etmek ve aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için elçilerimizi İstanbul'a göndermek çarelerini ararken "sizin askerinizin Kefe ve Azak tarafından bizim Astırahan kalemiz üzerine geldiklerini haber verdiler. Buna çok hayret ettik,, Şayet şimdi arada bir düşmanlık sebebi varsa sizinle dostluğu nasıl iade edebileceğimizi bildiriniz. Bu iş herhalde, arada fesatçı kimselerin dedikodusıyla olmuştur. Çar, mektubu "bu yazı Astırahan beyliğimizin 15 inci senesinde yazılmıştır,, diye bitiriyordu. Ayrıca Novosiltsev, Astırahan seferine başlıca sebep gibi görünen bir nokta üzerinde durdu ve Çar'ın müslümanları hiç bir zaman tazyik etmediğini, İslâm'ın düşmanı değil, hâmi olduğu, camileri yıkmadığını, islâmları kendi din ve âdetlerinde hertarafta serbest bıraktığını misâllerle isbat etmeye çalıştı¹⁶⁹ Çar'ın çok dostane mektubuna rağmen, İstanbul'da elçiye âdet olan riayet gösterilmedi. Padişah, kabul merasiminde (3. VII. 1570) Çar'ın sıhhatını sormaktan kasden kaçındı ve elçiye mütad ziyafet verilmedi¹⁷⁰. Fakat Osmanlı devleti de savaşı pek istemiyordu. Mutlak bir otoriteye sahip bulunan bir Sokollu

¹⁶⁷ Ekler, vesika XII.

¹⁶⁸ Feridun'un *münşeât*'ında (II, 465) bu mektubun türkçesi ve cevabı vardır. «Ekler» arasına Padişah'ın cevabını koyuyoruz (vesika XI). Gerek Hammer gerekse Solovyev'in, bu mühim mektubu gördükleri anlaşılıyor.

¹⁶⁹ Solovyev, 222.

¹⁷⁰ Hammer VI, 215.

bile artık 1569 tecrübesini tekrarlamaya cesaret edemezdi. Kuzey'de yapılacak herhangi bir sefere, artık devleti zarara sokan neticesiz bir teşebbüs gözü ile bakılıyordu. Ve bu noktai nazar, Osmanlı hükûmeti, 18 sene sonra Orta-Asya Han'ının tahrikiyle bir daha harekete geçmeye teşebbüs edinceye kadar bu şekilde devam etti. Devlet, şimdi kuzeyde işleri temamiyle Kırım Hanı'nın teşebbüslerine bırakıyordu.

Padişah, Çar'a gönderdiği cevapta¹⁷² "Kapımıza dostluk ve samiyetle intisap eden hükümdarları hazineler ve memleketler verecek barışa kavuşturur, onları diğerleri arasında mümtaz kılarız,, diye başlıyor. Böylece, zımnen kendisine tâbi saydığı Kazan ve Astırahan'ı Moskova'ya bağışlayabileceğini, ancak Çar'ın kendisine bağlanması lâzımgeldiğini anlatmak istiyordu. Bundan sonra Astırahan için neden kuvvet gönderdiğini izah ediyor ve diyor ki, Fatih Mehmet'in "Kefe vilâyetini fethettiğinden beri Kırım vilâyeti Hanları ve Çerkes memleketleri beyleri (banları) bize tâbi olmuşlardır,, halbuki siz "İmparatorluğumuz ülkelerine dahil bulunan Kabartay vilâyetinde eski dostluğa aykırı olarak kale yaptınız ve bundan başka Hacı-Tarhan (Astırahan) taraflarından Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehr müslümanları bu tarafa gelirken adamlarınız onların yollarını kapadılar. O taraflardaki bütün beyler ve sultanlar kapımıza başvurarak himaye ve yardım istediler. Bunun üzerinedir ki ben de Kırım Hanı ile beylerimden bazılarını gönderdim,,. Kırım Hanı, elçisini dört beş yıldır göndermediğiniz için, bizim askerimizle memleketinize kaç defa akın etmek istediği halde, biz, dostluğumuz sebebiyle ona müsaade vermedik ve "hudut boyunda iki yıllık sefer hazırlığı yapılmış bulunduğu halde (fakat bu hazırlıkların Azak'da mahvolduğunu biliyoruz) yalnız o tarafa nezaret ile iktifa ederek memleketinizden hiç bir yere zarar eriştirmedik,,. Bu sözlerde barış isteği aşikârdır. Bundan sonra Padişah, barışın iadesi için Çar'ın sorduğu şartları bildiriyor: "1- Astırahan yolunun açılması, 2- Kabartay içinde Ruslar tarafından yapılmış olan kalenin yıkılması, 3- Osmanlı ülkesine geçen yolcuların emniyetle gidip gelmesi, 4- Han'ın elçisinin dönmesine müsaade olunması,,. Bu müsâlâhanın ebediyen sürmesi temennisi ile mektuba son veriliyor.

Bu mektup, iki İmparatorluk arasındaki münasebetlerin ve ih-

¹⁷² Ekler, ves. XI.

tilâf mevzuu olan meselelerin mahiyetini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Mektup, yüksekte, fakat yumuşak bir ifade ile yazılmıştır. Padişah, bilhassa Kırım Hanlığı ve Çerkez beyleri üzerinde metbûluk haklarını belirtmekte, fakat Kazan ve Astırahan üzerinde herhangi bir hâkimiyet iddiasında bulunmamaktadır. Ancak Astırahan'da yol serbestliğini istemekle iktifa ediyor ve Kazan'dan hiç bahsetmiyor¹⁷³. Orta-Asya ve Deşt-i Kıpçak islâmları için bu yolun açılması zarurî idi. Fakat Halife-Sultan, bu kadar gayretlerden sonra nihayet Kuzey'in iki büyük islâm merkezinin yine Moskof'lar elinde kalmasına razı oluyordu. Bu, Osmanlı'ların son muvaffakiyetsizlikten sonra Kuzey'de aktif bir siyasetten vazgeçtiklerini ifade etmektedir. Esasen şimdi, Sokollu'nun rakipleri İmparatorluk kuvvetlerini Kıbrıs üzerine sevk ederek (1570 yazı) Devleti Venedik'le büyük bir savaşa sokmuşlardı. Osmanlı devleti şimdilik Kuzey'i kendi haline bırakmış olmakla beraber, Moskof'ların daha cenuba, Kafkaslar'a ve Karadeniz'e inmesine de göz yumamazdı. Padişah'ın mektubunda, Çerkesleri benimsemesi ve Kabartay'da Ruslar'ın yaptırdığı kalenin yıkılmasını istemesi bunu açıkça göstermektedir¹⁷⁴.

Şimdi Kuzey'de mücadeleye Kırım Han'ı devam ediyor ve geniş ölçüde taarruzlara girişiyordu. Evvelâ 1570 de Çar'ın kayınpederi Çerkez Temruk beyi üzerine yürüyerek¹⁷⁵ onu şiddetle tedip etti. Çerkez beyinin iki oğlu savaşta maktûl düştü. Ertesi yıl Devlet Giray, Moskova üzerine, kendisine "Taht-algan," (Başkent zapteden) unvanını kazandıran büyük seferini yaptı. Oka üzerindeki Rus müdafaa ordusunu bozguna uğratarak süratle Moskova üzerine yürüdü. Serpuhov'da bekliyen Çar, büyük bir korku içinde Aleksandrovski'ye kaçtı. Kırım'lılar Moskova'yı muhasara ederek dış mahallelerini ateşe verdiler. Ateş, rüzgârın tesiri ile iç şehre de sirayet etti, şehir temamiyle yandı; ahalden pek çoğu alevler içinde mahvoldu¹⁷⁶.

¹⁷³ Halbuki Devlet Giray hâlâ buralarını istiyordu.

¹⁷⁴ Aynı tarihe doğru Erdel beyi meşhur Stefan (İştvan) Batori'ye yazdığı mektubun başında, Deşt-i Kıpçak'ı, yani Karadeniz kuzeyinden Hazar denizine doğru uzanan stepleri kendi ülkeleri arasında sayıyor: bak. Feridun II, 461.

¹⁷⁵ İvan, 1561 de onun kızı Mari ile evlenmiş ve bu izdivaç Çerkez'ler arasında Moskof nüfuzunu hayli kuvvetlendirmişti.

¹⁷⁶ bak. Solovjev 223 vd.

Bu muvaffakiyet İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı. Padişah bir nâme-i hümayunla hil'at ve kılıç göndererek Han'ı tebrik ve teşci' etti. Mektubunda, kendisinin Kıbrıs'taki fütuhâtını müjdeliyor ve "siz de askerinizle Moskof kıralının payitahtına kadar varıp lâzımgeldiği gibi hakkından geldiniz ve İslâm'ın himayesinde büyük yararlık gösterdiniz,, diyordu¹⁷⁷.

Çar'ın İstanbul'daki elçisi Kuzminski (1571 Martında gönderilmişti), Padişah'a, bütün şartları kabul eden mektubunu takdim etti. Çar, Terek üzerindeki kalenin yıkılması ve buradaki askerlerin Astırahan'a çekilmesi, Astırahan yolunun açık bulundurulması için emirler verdiğini bildiriyor, bu yolun şimdiye kadar yağmakârların hücumları yüzünden kapanmış olduğunu beyan ediyordu. Elçi sadrâzam Sokollu'nun, Çar'a dostluğunu kazanmağa çalışacak ve diyecekti ki "hükümdarın ile aramızda dostluk bulunmasına çalış; tâ ki kardeşimiz Sultan Selim bizimle dost olsun ve Roma ve Lehistan kırallarına, Çek kıralına, Fransız ve bütün sair İtalyan (Garbı Avrupa) kırallarına karşı müttefik olalım,,. Fakat Han'ın son muvaffakiyeti, İstanbul'u şimdi isteklerinde daha cesur yapmıştı. Padişah, Rusya'nın bu dostluk ve ittifak teklifine cevap vermediği gibi, Kazan ve Astırahan'ın geri verilmesini, hatta Çar'ın kendisine boyun eğmesini istedi¹⁷⁸.

İçerde ve dışarda çok müşkül anlar geçiren Korkunç İvan (onun içerde Boyar'lara karşı açtığı terrör rejiminden -1565-1572- kaçan bazı büyük Boyar'lar Kırım Hanı'nın yanına sığınmışlardı) Osmanlı'larla ittifak teşebbüsünü yeniden ele alırken, çoktanberi Moskova'yı Hristiyan ittifakına almıya çalışan Papa, artık bundan vazgeçmişti. Vatikan'ın teşebbüsü ile III. İvan'ın Zoe Paleolog ile evlendiği tarihten beri (1472), Papa'ların bütün düşüncesi Moskova'yı Katolik kilisesine bağliyerek Osmanlı'lara karşı kullanmaktı. Tarente konsilinde "Çar'ın ordusu Türklere karşı en kudretli bir yardımcı olarak,, nazarı itibara alınmıştı¹⁷⁹. Fakat

¹⁷⁷ Feridun II, 480. Han, Moskova'ya karşı Leh kıralı ile birlikte hareket etmeği çok istiyordu. Lehli'lere yazdığı mektupta diyor ki: «Atlanıp barup Moskov'nun vilâyetlerini yakup ve tahtı bolgan Moskov'u dahi yakup ve nice kere askerimiz tok ve doyum bolgandır ol kral yerinden terbenmedi» (Feyizhan-Zernov, vesika 2, s. 6).

¹⁷⁸ Solovyev, 223.

¹⁷⁹ Pierling, 83.

Vatikan'ın bu maksatla yaptığı muhtelif teşebbüsler, Moskova'nın rakibi Katolik Polonya tarafından neticesiz bırakıldı. 1570 de Osmanlı'lar Kıbrıs adasına çıktıkları zaman Papa, Çar'ı Polonya ve Avusturya ile birlikte Türk'lere karşı taarruza teşvik ediyordu¹⁸⁰. Fakat aynı tarihte İvan'ın, Padişah'la anlaşmak için Novosiltsev'i İslanbul'a gönderdiğini biliyoruz. Bu vaziyet karşısında Papa, Moskova ile Türk'lere karşı bir ittifaktan temamiyle ümidini kesti ve Polonya'da bu işe memur olan nons Portico'ya "biz bu kadar zalim ve barbar bir milletle münasebete girmek istemiyoruz., diye yazdı¹⁸¹.

İşte İvan, kendisini düşmanlarla çevrilmiş, temamiyle yalnız hissettiği bu anda Osmanlı Padişahı'nın ittifakını arıyordu. Fakat şimdi Osmanlı'lar, Moskof Çarlığını kuzeyde başlıca düşman olarak telâkki etmekte idiler.

1572 de Devlet Giray, büyük bir ordu ile bir defa daha Oka'yı aştı. Ordusunda Osmanlı yardımcı kuvveti olarak bir miktar yeniçeri ve top da vardı. Moskova'dan ancak 50 verst mesafede Molodi'de yapılan şiddetli savaş, Kırım'lıların ric'atiyle neticelendi¹⁸². Bu muvaffakiyetsizliği Kırım'da açlık yılları ve Kazak'ların hücumları takip etti ve Devlet Giray (ölümü 1577) artık büyük teşebbüslere girişmedi.

Fakat Sokollu, Lehistan kiralının intihabı işinde Moskova'ya karşı büyük bir siyasî muvaffakiyet kazandı. Varşova'da Çar'a taraftar bir partinin mevcudiyetine rağmen, Leh tahtına Henri de Valois'yi seçtirdi. Lehli'lerin müracaatı üzerine, yeni kiral Fransa'dan gelinceye kadar bir Rus taarruzuna karşı Lehistan'ı, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri koruyacaklardı¹⁸³. Henri'nin bir müddet Lehistan'da kaldıktan sonra Fransa'ya dönmesi üzerine Padişah'ın himayesiyle, Osmanlı'ların vasali olan Erdel beyi Stefan Batori Leh tahtına seçildi. Bu, Moskova için bir felâket oldu¹⁸⁴. Batori'nin bütün gayesi, Mos-

¹⁸⁰ Aynı eser, 93.

¹⁸¹ Pierling, 104.

¹⁸² Karamzin IX, 255.

¹⁸³ Leh beylerine gönderilen hüküm: Feridun, II, s. 461; Kırım Hanı'na nâme: Fer. II, s. 557-559. A. Refik, *Sokollu ve Lehistan intihabatı* TOEM, s. 6,

¹⁸⁴ Padişah, bir mektubunda diyordu ki: "Manyatlara Batori'yi kiral seçmelerini ben emrettim". Yeni Leh kralı'nın Osmanlı'larla münasebetinin mahiyeti hakkında bak. Hammer VII, 37. vd. Feridun II, s. 417, 449, 468.

kova'yı ezmekti. Osmanlı usullerine göre ordusunu ıslah eden bu değerli asker ve yetiştirdiği ceneraller, IV. İvan'ın elinden garpta yaptığı bütün fütuhata geri aldılar (1582) ve Çarlığın garba doğru genişleyip kuvvetlenmesine uzun müddet mani oldular¹⁸⁵.

Osmanlı devleti, ancak 18 sene sonra, 1587 tarihine doğru Kuzey'de bir daha doğrudan doğruya harekete geçmek lüzumunu duydu ve 1569 daki gibi, aynı sebeplerin tesiri altında, Astırahan seferini yenilemek kararını verdi. Şimdi meseleler daha mütebariz ve keskin bir hale gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında 1578 den beri çetin bir savaş sürüp gidiyordu, Osmanlı'lar Gürcistan'ı ve Hazar denizi üzerinde Dağıstan ve Şirvan'ı istilâ etmişler ve buraya kuvvet yerleştirmişlerdi. Doğu-Anadolu'daki üslerinden çok uzakta kalan bu memleketlerde tutunabilmek için Devlet, Sokollu zamanında düşünülen Şimal yolunu kullanmak istedi. Fakat şimdi Don-Volga kanalı tasarısı bir tarafa bırakılıyor; orduların, Kırım'dan Şimalî Kafkas stepleri üzerinden Demirkapı'ya sevk edilmesi ve Hazar denizi kıyılarında gemiler yaparak bu denizde hâkimiyet kurulması düşünülüyordu. Evvelâ 1579 da Kırım'lılar bu yoldan istifade ederek Dağıstan'da İran orduları tarafından sıkıştırılan Özdemir oğlu Osman Paşanın yardımına yetiştiler ve İranlıları püskürttüler. Osman Paşa, Kafkasya'dan şimal steplerine açılan bu tarihi kapıda, Derbend'de gemiler yaptırarak "Hazar denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak,, emelinde idi. Gerçekten ona, Kefe beyi vasıtasıyla gemi inşası için gemi ustaları, levâzım ve para gönderildi¹⁸⁶. Yine 1582 sonbaharında Dağıstan'a gitmek için bir Osmanlı ordusu, Kefe beyi Cafer Paşa komutasında Kefe'de toplandı. Şimalî Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra Dağıstan'da Osmanlı komutanı Özdemir oğlu Osman Paşa ile birleşti¹⁸⁷. Osman Paşa, bu gelen kuvvetlerle

¹⁸⁵ W. Sobieski, *His. de Pologne*, 167 vd.

¹⁸⁶ Buna ait dört vesika Saffet tarafından neşredilmiştir: *Hazar denizinde Osmanlı sancağı*, TOEM, sayı 14, 1328, s. 857-861.

¹⁸⁷ Aynı yolu 1579 dan beri Kafkasya'ya, Osmanlı ordusuna yardıma gelen Kırım kuvvetleri birkaç defa kullanmışlardı. Kefe'den Derbend'e 80 gün süren bu yol üzerinde başlıca konaklar: Kefe-Kerç kalesi - Taman kalesi - Kuban nehri - Beştepe - Terek nehri - Sevinç (سوينج) suyu - Koyun suyu - Şamhal - İncesu - Derbend. bak. Âlî, *Künh-ül-ahbâr*, III. Murad devri, onuncu hadise; Hammer, ona dayanıyor. bak. III, 84 vd.

baharda İranlı'lara karşı kat'i bir zafer kazandı. Sonra Dağıstan valiliğini Cafer Paşaya bırakarak aynı yoldan, Kefe üzerinden İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı. Osmanlı komutanı, yolda Sevinç suyu üzerinde "Ruslar"la karşılaştı. Bunlar, İstanbul'dan Şirvan'a gönderilen parayı ele geçirmek için burada, bir boğazda pusula kurmuşlardı. Osman Paşanın askeri ırmağı geçerken ansızın ormandan çıkarak tüfenk ateşiyle hücum ettiler ve aldıkları ganimetle kaçıp orman içinde yaptıkları bir استبور 'a sığındılar. Burasını kuşatan Osmanlı askerleriyle iki gün savaştıktan sonra başka bir ormana kaçmaya muvaffak oldular¹⁸⁸. Yoluna devam eden Osman Paşa başka güçlüklerle karşılaştı. Ruslar, yol üzerindeki stepleri yakmışlardı. Hayvanlara ot bulamadı. Hülâsa, Osmanlı'lar Şark seferleri için o kadar mühim olan bu yol üzerinde de, Astırahan'da olduğu gibi, Ruslar'la karşılaşmakta idiler. Rus kuvvetleri bu yolun emniyetini ihlâl etmekte idiler. IV. İvan, 1571 de, Terek üzerinde yaptırdığı kaleyi yıktıracağını bildirmişti. Fakat şimdi bunun boş bir sözden ibaret olduğu görülüyordu. Yeni Çar Feodor İvanoviç'in tahta çıkması üzerine kıymetli kürklerden hediyelerle İstanbul'a bir Rus elçisi, Blagov gelmişti (huzura kabulü: 30. IV. 1585). Elçi, Terek boyundaki Rus kalelerinin boşaltıldığını, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet olunduğunu bildirdi. Kuzey'deki müslümanların Osmanlı'larla birlikte bir hareketinden korkan ve garpta Lehistan'ın tazyiki altında bulunan Çar'ın İstanbul'u, boş vaatlerle de olsa, yatıştırmaya büyük önem verdiği aşikârdı. Elçi, ayrıca Şah'ın, Osmanlı'lara karşı Çar'dan istediği yardımın gönderilmediğini ilâve ederek efendisinin iyi niyetlerini isbat etmeye çalıştı¹⁸⁹. Blagov'un isteği üzerine Moskova'ya gönderilen Osmanlı elçisi İbrahim, orada, Moskova'ya kaçmış olan Kırım Hanzadesi Murat Giray'ın teslimini ve Kazak Hatman'ı Kişkin'in azlını istedi. Çar, Kişkin'in Moskova'ya çağırılmış olduğunu, Murat Giray hususunda ise müzakereye devam edebileceğini bildirdi¹⁹⁰. Çar, Osmanlıları kendi aleyhine harekete geçirmemeğe diplomasi yoluyla gayret ederken, öbür taraftan, şüphesiz Moskova'ya dayanan kuvvetlerin, Cenupta Osmanlılar aleyhine, Moskova lehine meydana getirdikleri inkişafı

¹⁸⁸ Âli, aynı yer ; Hammer, farklı malûmat veriyor.

¹⁸⁹ Hammer, VII, 132.

¹⁹⁰ Spuler, *Europ. dip.* 429.

önlemeye hiç niyeti yoktu. Kazak'lar ve silâhli tüccarlar, Moskova'nın nüfuzunu Kafkaslara ve Asya'nın içerlerine doğru her gün bir parça daha ilerletiyorlardı.

Orta-Asya Türkleri ve Deşt-i Kıpçak Nogay'ları, Rus istilâsı karşısında, Padişah'a elçiler göndererek yardım istiyorlardı. Ateşli silâhlarla mücehhez ufak bir Rus grubu, Şeybanî'lerden Kuçum Hanı yenererek Sibir Hanlığını yıkmış ve garbî Sibirya'yı fethetmişti (1581)¹⁹¹. Bu suretle Ruslar'ın, Özbek sultanlarına ait toprakları istilâ etmesi Buhara Han'ı Abdullah'ı (1560-1598) korkuttu. O, gerek Kuçum Han'a gerekse Ulu-Nogay Reisi Urus Mırza'ya yardımda bulundu¹⁹², ve İstanbul'la ittifaka çalıştı. Şimdi Nogay'lar da, memleketlerini istilâ eden Ruslar'a karşı İstanbul ve Semerkant'la ittifak etmiye çalışıyorlar ve Volga üzerinde Rus'ları taarruzlarıyla rahat bırakmıyorlardı. 1587 ağustosunda (H. 995 ramazan) İstanbul'a Abdullah Han'ın ve Urus beyin elçileri geldiler (Urus Mırza, Rus taraftarı İsmail Mırza'nın oğlu idi, fakat o, Rus düşmanı kesilmişti) ve Astrahan'da yerleşen Ruslar'ın İslâmlara büyük zararları olduğundan bu kalenin muhakkak surette fetholunmasını Padişah'tan rica ettiler ¹⁹³. Abdullah Han, gerek Safevi'lere gerekse Ruslara karşı müttefikten harekete geçmeyi teklif ediyor, Osmanlı'lar, Astrahan'a garptan taarruz ederlerken, kendisinin de şarktan Nogaylarla beraber taarruza geçeceğini bildiriyordu.

Fakat Osmanlı devletini Rus'ların bir teşebbüsü bilhassa çok kuşkulandırdı : Çar, Kırım'daki iç mücadelelere karışarak burada da Osmanlı'lara bir rakip olarak meydana çıkıyordu. Devlet Giray gibi, Osmanlı'ların şimalde yerleşmesini istemiyen Kırım Han'ı II. Mehmet Giray (1577-1584)ın isyan ve katlinden sonra, oğulları İstanbul'a ve onun gönderdiği yeni Han'a karşı cephe almışlardı. Moskova bundan istifade etmek istedi. Maktûl Han'ın

¹⁹¹ bak. Hâdi Atlâsî, *Sibir tarihi*. Moskova'nın Doğu'da üstünlüğünü sağlayan başlıca vasıtalarından biri ticaret ise, öteki de ateşli silâhlardır. Çar, Almanlar tarafından idare olunan mükemmel bir topçu kuvveti vücade getirmeye muvaffak olmuştu. Steplerdeki çetin Türk-Tatar atlı okcuları, Kazakların tüfenk ateşi karşısında dayanamıyorlardı.

¹⁹² Z. V. Togan, *Türkistan*, 105-106.

¹⁹³ Vilâyet-i Büyük Nogay Mırzalarından Urus beye ve Piyale Paşa'ya gönderilen hükümler : *Mühimme defteri* 62, s. 105-106. karşıla . Selânikî, 227, 229.

oğlu Saadet Giray ile Safa Giray step Nogay'larının yanına çekilerek yeni han İslâm Giray'a karşı mücadeleye başlamışlardı. Bu mücadelede onlar, Don Kazak'larını kendilerine yardımcı buldular.

Öte taraftan başka bir hanzade, Murad Giray da doğrudan doğruya yeni Çar Feodor'un(1584-1598)yanına gitti. Çar, Nogay'ları onun etrafında topluyarak Kırım'a saldırtmak ve bu suretle bütün step Nogay'larını ve Kırım'ı himayesi altına almak plânını düşündü. Murad Giray iki Rus voyvodasiyle Astırahan'a gönderildi. O, Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'larla birlikte buradan Kırım'a taarruza hazırlanıyordu ¹⁹⁴. Çar'ın bu plânından haberdar olan Padişah ¹⁹⁵ bunu en mühim bir mesele gibi karşıladı. Derhal bütün devlet büyüklerinden müteşekkil bir yüksek meclis toplanmasını ve meselenin müzakeresini emretti (Eylül 1587). Bu toplantıda seçkin bir komutan idaresinde Osmanlı askeriyle beraber Kırım Hanı'nın, Astırahan'ı fethetmek için baharda (1588 İlkbaharı) hareket etmesine karar verildi. Osmanlı ordusuna seçkin komutanlardan Piyale Paşa tayin olundu ¹⁹⁶. Kırım Hanı İslâm Giray'a sefer emri gönderildi. Keza Nogay beyi Urus'a sefer için hazırlanması bildirildi ¹⁹⁷. Kırım aristokrasisinin başı ve Hanlığın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şirin Ali beye ¹⁹⁸ Kırım Hanı'yle bu sefer de beraber bulunması ve seferin muvaffakiyeti için ne lâzımsa bir rapor halinde İstanbul'a bildirmesi emrolundu ¹⁹⁹.

Fakat öyle görünüyor ki, daha harekete geçilmeden bu teşebbüs suya düştü. Kırımlı'lar, Astırahan'a gittikleri zaman müdafaasız kalacak olan memleketlerinin kuzeyden bir Rus taarruzuna uğramasından korkmakta; bunun için doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeyi tercih etmekte idiler. Her ne kadar İstanbul'dan Kırım muhafazası için bir donanma gönderileceği vaat olunmuşsa da ²⁰⁰, buna güvenilemezdi. Kırımlı'lar, Astırahan üzerindeki

¹⁹⁴ Karamzin X, 78 vd.

¹⁹⁵ bak. Selânikî, 229- Selânikî'ye göre, bunu, Abdullah Han'ın elçisi haber vermişti.

¹⁹⁶ Piyale Paşaya hüküm: *Mühimme defteri* 62, s. 106.

¹⁹⁷ Urus Bey'e gönderilen mezkûr hüküm: Ekler, vesika XIII.

¹⁹⁸ Son mücadelelerde onun nüfuzu büsbütün artmış görünmektedir.

¹⁹⁹ Şirin Ali Bey'e hüküm: A. Refik, 13,14.

²⁰⁰ Şirin Ali Bey'e mezkûr hüküm.

isteklerini, doğrudan doğruya Moskova üzerine yapacakları tazyik ile elde edebileceklerini düşünüyorlardı.

Fakat 1588 ilk baharında Rusya'ya karşı sefere çıkan İslâm Giray Han iki menzil gittikten sonra vefat etti²⁰¹. Onun ölümü, kaçak hanzadelerin durumunu değiştirdi. Bunlar, Padişah'a baş vurarak Kırım'a, yeni han amcaları Gazi Giray yanına dönmek istediklerini bildirdiler. Padişah, bu müracaatı memnuniyetle karşıladı ve onları temin eden bir nâme gönderdi²⁰². Türkistan Hanı Abdullah'a gelince, o, İran'ın Horasan eyaletine muvaffakiyetle taarruz ederek Osmanlı'larla olan ittifakını bu tarafta yerine getirdi²⁰³. İran, iki taraftan yapılan taarruzlar karşısında, nihayet Osmanlı'larla gayri müsait bir sulha razı oldu. Bunun neticesinde Devlet nazarında Şark işleri tavsadı. Bu sırada Orta-Avrupa'da hudut çarpışmaları gün günden kızışarak nihayet Avusturya ile bir harbe müncecer oldu. 13 yıl süren, büyük harp Devlet'in bütün enerjisini yuttu. Kırım Hanı dahi, uzun yıllar Orta-Avrupa harp sahnelerinde kuvvetini harcamak mecburiyetinde kaldı. Böylece, Osmanlı devleti, Kuzey'de harekete geçmek kararını ister istemez ihmal etti. Kurnaz Rus diplomasisinin yerine getirilmeyen vaatleri de Osmanlı'ların bu lâkaydisini destekledi. 1592 de İstanbul'a gelen Podjacyi adındaki yeni bir Rus elçisine karşı eski istekler tekrarlandı. Ruslar tarafından Terek nehri boyunca yeni yapılan dört kalenin yıkılması ve Kafkasya'da eşkıyalıktan vaz geçmiyen Kazak'ların tedibi, Kazan ve Astırahan Hanlıklarının iadesi istendi. Çar, her zamanki gibi, Terek boyundaki kalelerin yıkılacağını, bu Kazak'ların başı boş eşkıyalardan ibaret olup onların hareketlerinden kendisinin mesul olamayacağını söylüyor, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet edeceğini vaat ediyordu. Hakikatte bütün bu step korsanları, Rusya'dan maddî ve manevî yardım almakta idiler²⁰⁴. Bu arada Osmanlı payitahtına gönderilen elçilerin bir faaliyeti de gözden kaçmamalıdır. Padişah, Moskof hâkimiyeti

²⁰¹ Selânikî, 242.

²⁰² bak. Ekler, vesika VII.

²⁰³ Abdullah Han'la Osmanlı'lar arasında yapılan mektuplaşmalar hakkında bak. Feridun II, 134-153.

²⁰⁴ Çar, Volga üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirmek için vaktiyle Osmanlıların kanal kazdığı bölgede 1589 da Tzaritzin, yani bugünkü Stalingrad kale-sini yaptırdı ve Kazak'ları yerleştirdi.

altındaki müslümanların mukadderatıyla ilgilendiği gibi "III. Roma," iddiasıyla Ortodoks âleminin merkezi olmak istiyen Moskova da Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortodokslarla ilgilenmeye başlamıştı. Daha 1534 de Rus elçisi Adaşev'e, Padişah'ın hıristiyan tebaasıyla münasebete girmek vazifesi verilmişti. 1539 da İstanbul Patrikine Çar'ın dostane bir mektubu sunulmuş, 1571 de Çar'ın elçisi Ortodokslar için sadaka götürmüş, nihayet 1588 de İstanbul Patriki Jeremie Moskova'ya gitmiş ve Moskof Kilisesi Patrikliğe yükseltilmişti. İleriki asırlarda Çarlığın, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak için bu dinî münasebetlerden ne kadar istifade ettiği malumdur ²⁰⁵.

Hülâsa, XVI. asrın sonlarına doğru, istikbalde iki imparatorluk arasındaki münasebetlere hâkim olan meseleler keskin bir şekilde meydana çıkmış bulunuyordu. Osmanlı devleti, Rusların bir yandan Asya içinde Türk-Müslüman ülkelerine yayılırken bir taraftan da Cenupta Kafkasya ve Karadenize doğru yayıldığını, Kuzeyde, Karadenizi çeviren bölgelerde kendi nüfuz sahasını tehlikeye soktuğunu anlamıştı. Keza, Osmanlı devleti, Karadeniz, Kuzey-Kafkasya ve Hazar denizi steplerinden Orta-Asya'ya kadar fasılasız uzayan bütün Türk-İslâm memleketlerinin, Rus istilâsı karşısında müşterek müdafaa ihtiyacıyla kendi etrafında toplandığını görmüştü. Fakat Volga havzasının zaptı ve Moskof hâkimiyetinin Astırahan'dan Kafkasya'ya doğru ilerlemesi suretiyle bu cephe merkezinden yarılmış bulunuyordu. Osmanlı'lar, iki defa teşebbüs olunan Astırahan seferiyle işte buna karşı reaksiyonda bulunuyorlardı. Çarlık, bu devirde, siyasi şartlar kendisi için gayri müsait olduğu için cenupta kuvvetli Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir mücadele

²⁰⁵ Moskova'nın Ortodoks Rumen memleketleri üzerinde tesir ve nüfuzu daha bu devirde oldukça büyük idi. 1543 de Bugdan beyi Petru Rareş, Moskova'ya, Büyük Knaza bir elçi heyeti göndererek Osmanlı'lara karşı himayesini rica etmişti (*Polnoye Sobranje Russkih Letopisey Izdanoye...*, Tom XX, 2, Lvovskoje Letopis, çast vtoraja, St. Petersburg 1914, s. 462. — Bu notu, Prof. A. Decei'nin lütufkâr işaretine borçluyum. - XVII. asır ortalarında Rumlar da, Çarı, imparatorları ve hâmleri sayıyorlar ve kendilerini Osmanlı hâkimiyetinden onun kurtaracağına inanıyorlardı: bak. Rycout, *État présent de l'Empire Ottoman*, 1671, s. 304.

صورتی نامه مشهور ترم قیامة

حاکم استاده سارک تمنا نه دخیلد لردنقال در حومه ما کرم عنقوت مسجدا و چدر کز دلور لیلین ناملر دمر کاشقوش
 قوی لدر فنلر لر در رنبا فاک عذر مصافح قدیم و نوسا س صمفد کز دست عیاقه قدون لدره و ذوق لکه او کاز صبه
 زمر قندره و دستله سنا نامه صدر لقمه شمار و فالفن و یار کوز و رزور لوزن مقفوه کویر شانتره خاتره
 از علم بناقر ایله قریقه موساس اقلوس زبان و موز فاح از ضفا ص غایب ادر قندره اوله و عکاز اشعار ادر نوز
 یونزه کسب مقفود هنت مکاه قزوس از سناه لوزم لری لقمه لک لکم لسطه مقوم بابا یوسلطان سلیمانه خاتره
 بی دار لثمانه لیا مایمه ایوان بولدر مقفود ادر نوز صباب جلدر س ماهر طرفه نامه و حمله تسمیر نوز لک
 در و در توت اعدالای و سبب و خفاقه ایله یون ایله و جاهد و لینه سید الله حق چهاده بنعلیجه یوز
 ادر نوز خصوسی اشعار ادر نوز لرها ادر نوز دلدله بار حیدر لیدی عتبار و سانی لددله اعباده سنان و ذوقه
 بعضن رسم ذوقه کمان ایضا منصفیجه غنایح رباعیه قزوق حاجی و تدل الکنس بیح الیبت من سلفه سید
 عذریح سجانه رحیم لایه دودون سواق بیه ال نقر لزم و زمانه تریه حضور سید از دام علیه الصلوة و السلام ابرو
 صین و طبع من لدغاه فوار سجه تمحاه مائون لر نه توجه ایلکوب سناه قزوق مرودنه و اخراج لدر نوز شارانده غویوس
 صین ابرو ی رده تیس صنا مایر سکه استخذض مقفود مراد لردون دین بعد حجای قوی لر ربعاغه و سنی مقفود نیا
 راجه از حره مانه جانبا لانه بول ایطرح مقفود اشعار ادر نوز لانه ماملر نامه و سزوق نوز شمار لر نه بوز عذر ادر نوز
 دغوسی ایله آویور بیرون نوز اقلین اهر منفعل علم سزوقی عالم مول یا کشت یا تمحیط دشا مدلس قندره ادر نوز قاناه عظام
 اکنس در کسره عاران جیز قولر و اقلع ادر نوز کارج حسنه قومانه قدرنن بنانه و معاده قدیمه خانه لکه مکره عنقوت
 ادر نوز کسره قالد لدره قزوقه کچی فیکر ایله کایه نوز جانبد الی ار ساله ابرو د فاک کوم سوز و اخراج لوز من قزوق
 مدر تر مبدیه ادر نوز ادر نوز ککون باوس بر رسا کج مقفود لیا مقسعد لوز نوز لدره قزوق سزوقه لوزور ابرو
 قلدی ادر نوز کسره سبب قیلم نوز و زلفه ان الی الی لکم قزوق نوز برجه بول اهلوی در و در و صا و نوز اصنع
 در نوز هین بال ای مرور و دعور ایله کزوقه دقن و زلقه لیا حسن لدره ادر نوز قیلم لدر نوز سببانه ادر نوز قزوقه
 مقفود ادر نوز لردن

Vesika 1

ایضاً در کتب قدیمه
در بعضی مواضع
از کتب قدیمه
در بعضی مواضع
از کتب قدیمه

مسودة مذکور با حروف مدون در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
میان شاخه قرمز و سبز در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است

۳۴

در کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است

۳۴

مسودة مذکور با حروف مدون در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
میان شاخه قرمز و سبز در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است

۳۴

مسودة مذکور با حروف مدون در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
میان شاخه قرمز و سبز در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است
در بعضی مواضع از کتب قدیمه مذکور است در آنجا که در کتب قدیمه مذکور است

انصافاً بگویم. این اطلاعاً از قبضه زمین در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و
 حق نیز نهد. در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است

صورت نامه شماره ۴

رشتهای قدیم در زمین مساحت در هر دو طبقه مساحت در هر دو طبقه مساحت در هر دو طبقه مساحت در هر دو طبقه مساحت در هر دو طبقه
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است
 فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است و در وقت زمین ابد در سه فاعاناً قطعاً است و در روزگار است

Vesika 4

leye sebep olacak bu ilerlemelerine daha fazla devam edemedi. Garpta, Ukrayna ve Litvanya'da Ortodoks Rus'lar üzerinde hâkimiyet meselesi yüzünden Lehistan'la olan mücadele, onun için daha hayattı bir mahiyet taşıyordu. Öte taraftan Osmanlı devleti, Orta Avrupa'da, Avusturya'ya karşı yaptığı büyük mücadele ve iç karşılaşmalar sebebiyle şimalde aktif bir politikadan vazgeçerek işleri kendi haline bıraktı²⁰⁶. Fakat Osmanlı-Rus mücadelesi, Moskova'ya tâbi Kazak'ların Güneye yaptıkları akınlarla bilvasita devam etti. XVII. asırda Kazak'lar, Karadeniz'i bir dolaşma sahası yaptılar ve bu denizde emniyeti kaldırdılar. 1614 de Sinop'u yaktılar²⁰⁷; 1621 de Ahyuli'yi²⁰⁸; 1625 de görülmemiş bir cüretle İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar²⁰⁹. Nihayet 1637 de Azak kalesini zapta muvaffak oldular. Burasını beş sene ellerinde tuttuktan sonra ancak Çar'ın emriyle boşalttılar²¹⁰. XVII. asır ortalarında İstanbul'da bulunan bir İngilizin müşahedesine göre, Osmanlı'lar, Moskof'ların kuvvetinden ve ilerlemelerinden endişe duyuyorlar ve bilhassa İranlı'larla ittifak etmelerinden korkuyorlardı²¹¹. XVII. asrın ikinci yarısında Dnieper Kazak'ları ve Ukrayna, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Lehistan arasında mücadele mevzuu oldu. 1678 da Sadrâzam Kara Mustafa Paşa büyük bir ordu ile Ukrayna'yı istilâ etti. Çarlık ordularına karşı çok kanlı savaşımlardan sonra Çigrin'i zapt ve tahrip etti. Bu, Osmanlı'ların Moskof'larla ilk hakiki savaşıdır. Fakat Dnieper Kazak'ları şimdi Moskova'ya bağlanmışlar ve böylece Çarlık bütün Karadeniz şimal kıyılarını tehdit altına almıştı. Rus'lar, Karadeniz'de Osmanlı'lara karşı doğrudan doğruya taarruza ancak 1695 de cesaret edebildiler²¹². Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu Mukaddes Liga ile birleşen (1684) bütün eski rakiplerinin umumî taarruzu karşısında

²⁰⁶ Mamafih Ruslar, hiç bir zaman Terek nehri üzerinden çekilmedikleri için Devlet, yirmi sene sonra da Terek kalesini yıkmak için teşebbüste bulunmayı düşünüyordu. İran'la 1619 da imzalanan sulh muahedesine şu madde eklenmişti: Osmanlı'lar Hazar denizi üzerinde Rus'ların inşa ettikleri Terek kalesini yıkmak hususuna teşebbüs edince İran askerî müdahalede bulunmıyacaktı. bak. M. Nuri Paşa, *Netaic-ül-vukûat*, İstanbul 1294, II, s. 42 - Terek kalesi hakkında ayrıca Kefeli İbrahim mühim malûmat veriyor: *Tevârih-i Tatar Han*, 24-25.

²⁰⁷ Naimâ II, 118.

²⁰⁸ Naimâ II, 189.

²⁰⁹ Naimâ II, 341.

²¹⁰ Naimâ III, 322; IV, 15; Rambaud, 306-307.

²¹¹ Rycout, aynı yer.

²¹² Büyük Petro'nun birinci Azak muhasarası.

büsbütün çökme tehlikesi karşısında bulunuyordu. Bu tarihten sonra başlayan üçüncü safhada, artık doğrudan doğruya Çar'ların, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanlar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri istilâ harplerini görüyoruz.

Netice itibariyle görülüyor ki, Eurasia'da Çarlar hâkimiyeti, menşeden itibaren, karşısında Osmanlı İmparatorluğunun ve diğer Türk kavimlerinin mukavemetini bulmuştur. Moskof İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi tarihinin safhalarını hakkiyle kavramak için, Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetini yakından takip etmek zarureti vardır.

Vesika VIII.**II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME ***

« مسکو قراننه نامه هایون که سده سادتم تجارندن مصطفی و محمد خزانه عامره مدن سمور ایچون کلی نقود تسلیم اولنوب حالیا مصطفی وفات ایدوب تاجرم محمد اول طرفلرده اولوب خاصه هایوننه متعلق امور تجارت موی ایه محمدک اوزرینه مقرر قلوب معجلاً سده سادتم جانبنه کلک لازم اولمشدر امدی قدیمدن یوجه درکاهمه اولان وفور موالات و فرط مصافاتکنز مقتضاسنجه مزبور تاجریمزی النده اولان متاع ایه سالم کفایت مقداری عربله له جانبندن ارسال و ایصال ایده سن تا که سزک داخی بو طرفده بولنان تاجر لروکوز اولیکلدوکی اوزره احسن وجهله اول طرفه واروب کلهلر »

(« یازلدی » . « آلتون قوزالاق ایه و آطلس کیسه ایه بازرکان محمد ویرلدی فی ۱۳ محرم ۹۷۶ »)

Vesika IX.

« کفه ولایتنده واقع اولان قلمه دزدارلرینه و عزب آغالرینه حکم که ** »

« حالیا اژدرهان مهمی ایچون حصار ارلرندن و عزب طائفه سندن کفایت مقداری آدم ویرلده سن امر ایدوب بیوردوم که ... وصول بولدقده بو باده مقید اولوب مشارالیه ذکر اولنان سفر ظفر اثر مهمی ایچون هر بریکوزدن بمقدار نفر تمین ایدوب طلب ایدرسه تأخیر ایتیب طلب ایتدوکی مقدار نفری کوندره سن که واروب وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتنده بولنالر امال و مساهله دن حذر ایده سن خصوص مزبور مهمات امور دن (در) سایر زمانه قیاس ایتیب تأخیر دن حذر ایده سن « یازلدی » « کشخداسته ویرلدی »

Vesika X.**ÇERKEZ BEYLERİNE HÜKÜM *****

« جانه بکی احمد بکه حکم که اول جانبده اژدرهان مهمی ایچون کفه سنجانچی بکی اولان قاسم دام علوه سردار تمین اولنوب سنک دخی بیله کتتمک امر ایدوب بیوردوم که وار یجوق بو باده سن دخی مقید اولوب مرتب و مکمل جنک یراغیله حاضر اولوب مشارالیهله فرمان شریفم موجبجه بیله کیدوب عنایت حق ایه موی الیهه وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتنده و بولداشلقده بولنه سن انشالله بوسفر ظفر اثرده عتبه علیام جانبنه صداقت و اخلاص ایه خدمت و بولداشلقده بولنانلر حقنده عنایتیم مبذول و معروفدر دین باینده و دولت هایون ابد پیوند خسروانه مه متعلق خصوصلرده بذل مقدور و سعی مشکور ایدوب انواع یوز آقلقلری تحصیلنه سعی و اقدام ایلده سن »

* Mühimme defteri 7, s. 997, vesika 2744, 13 Muharrem 976. - Diğer vesikaların fotokopileri verilmiştir.

** Mühimme defteri 7, s. 830, vesika 5275.

*** Mühimme defteri 7, s. 819, 2246.

یازلدی بر صورتی حالی بکی مصطفی بکه	یازلدی بر صورتی ترکوشه بکی محمد بکه	یازلدی بر صورتی ترکوشه بکی بهادر بکه	« یازلدی بر صورتی جانہ بکی مصطفی بکه
--	---	--	--

یازلدی بر صورتی ترهك حاکنه	یازلدی بر صورتی شومال بکه	یازلدی بر صورتی بهادر بکه
----------------------------------	---------------------------------	---------------------------------

بر مقدار رعایت ایله یازلمشدر «

« بکلر بکی چاوشلرندن سفره ویریلدی فی ۱۹ ربیع الاخر ۹۷۶ »

Vesika XI.

II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME *

« عتبه علیه عدالتن و سده سنیه سمدت نشائتمزه که ملجا سلاطین جهان و مرجع خواقین دوراندر (نوو سیلتسف) نام ایلیچیکز واسطه سیله نامه مخالفت پیامکیز وارد اولوب قدیم الایامدن آباء کرام و اجداد عالی نژاد ذوی الاحترامز انارالله براهینهم زمان سمدت انجاملرنده سده سدره مقاملرینه موالات تام اوزره اولمغین حالا دخی آستانه سمدت عنوانتمزه تهنیت و عرض خلوص ایچون مومی الیه آدمکیز کوندریلوب و نواب کامیابمز ایله عساکر نصرت نصاعمز حاجی ترخان جانبلیرینه واروب داخل اولدیغین اعلام ایلمشمز هر نه که تخریر اولنوب مومی الیه آدمکیز تقرر ایلمش ایسه پایه سریر عالم مصیرمزه عرض اولنوب علم شریف عالم آرای ملوکانه مز علی وجه الکامل محیط و شامل اولمشدر ایمدی اعتبار سلطنت مأبمز قدیمدن اعدا و احایه دوستلق دشمنک یوزندن مفتوح الابابدر کال اخلاصه انتساب ایدن سلاطین صداقت نصاب خزائن و ممالک تسلیمیه حریم صلحه داخل اولوب عنایات خسروانه و التفات ملوکانه مز ایله کامران و آستان عالیباشتمزه التجا ایدن سائر تاجداران مایبندده محسود الاقران اولا کلشدر مکتوب مخالفت شعارکرزده اشعار ایتدوککیز اوزره اگر سده سمدت والا رتبتتمزه و اگر اولیاء دین و دولتمزه خلوص نیت و صفاء طویرت ایله موالاتده ثابت قدم و مصافقده راسخدم اولورسکیز سز دخی اضماق مضاعف التفات شاهانه و عنایات پادشاهانه مره مظهر اولمکیز مقرر و محققدر و حاجی ترخان جانبلیرینه که عسکر نصرت اثرمز کوندرلمش ایدی مرحوم و مغفورله جدم سلطان محمد خان غازی انارالله برهانه کنه ولایتی فتح ایدلنبرو ولایت قریم خانلری

* Feridün, Münşât üs-selâtin, 1275 İstanbul, S. 460—461.

و ممالک چراکسه بانلری آستان کیتی ستانمزہ اطاعت و اظهار عبودیت قیلوب الی هذا الآن هربری نظر فرخنده اثرمنز ایله منظور و کامران و اکثری سنجاغ هایونمز ایله تمدی اعدادن مصون و مأمون و محسود الاقران اولوب فرمان قضا جریانمز صدور ایتدیکی امورده علی ماهو المأمور بذل مقدور ایدر بکر و قولارمنز اولمشلر ایکن ممالک محروسه مزه داخل قبار تای ولایتنده قدیمی الفت و محبتہ محل قلمه احداث اولندیقندن ماعدا حاجی ترخان جانبلرنده دشت قیچاق و ماوراءالنهر مسلمانلری کلوب کچوب بو جانبه مرور و گذاران ایتدیگری یوللری آدمکرکز سد ایلدکلرین اول جانبلرک امراء و سلاطینی عموماً درکاه عالم پناهمزه اعلام و انها قیلوب استدعای عون و عنایت و التماس حمایت و صیانت ایلمکین اولجانبنده اولان قلاع و بقاع احوالنه و سایر امورده وقوف و اطلاع نیته جناب امارتآب ایالتنصاب قریم حانی دامت معالیه به بعض امراء ذوی الاقتدار قولارمدن بر مقدار عسکر جرار دشمن شکار ارسالنه باعث اولمش ایدی مقدا و حالیا دخی مشارالیه قریم حانی دامت معالیه اولجانبه وران ایلیجیسی درت بش ییلدن برو ولایتکرزده عوق اولنوب کیرو عودته رخصت و یریلدوی موالات قدیمه و مصافات مستدیجه به محل وضع ایکن عسکر نصرت اثر ظفر نمونمز ایله اولجانبه آقین مراد ایتدیجه رخصت و اجازت هایون و یریلیوب محضا بو جانبه خلوص و موالاتکرز شایع اولمتین نیجه دفته منع و دفع اولنلق واقع اولمشدر و بالجله سرحدمزده ایکی ییللق سفر تدارکی مقرر ایکن مجرد اول طرفک احوال و امورینه وقوف و شعور ایله اکتنا اولنوب عسکر ظفر اثر سعادتمندمز طرفندن ولایتکرزدن هیچ بر محله خلوص و موالاته محل ضرر و کوزند واقع اولمامشدر بناء علیه مومیالیه آدامکرز آداب رسالت و ارکان سفارتی کاینینی ادا و رعایت ایلدکدنصکره کیرو اولجانبه عودت ایتدیریلشدر کرکدرکه نامه هایونمز وصول بولدقده مکتوب مخالفت مصحوبکرز ایله عرض اولندیی اوزره قواعد و داد مشید و مبانی اتحاد مؤید اولوب حاجی ترخان یولنی آچوب و موالات قدیمه بی اخلاصه باعث مابنده قبارتای ایچنده حادث قلمه بی رفع ایلیوب اولدیاردن مرور و عبور ایدن رهروان احسن و آسان وجهله آمین و سالم گذاران ایدوب ممالک محروسه مزه کچوب و مشارالیه قریم حانی دامت معالیه نک ذکر اولنان ایلیجیسنه اجازت و یریلوب کیرو مملکت و ولایتنه عودت ایتدیریلوب طرفیندن اولان مخالفت قوی البنیان و بنیان مؤالفت سدیدالارکان مهد و استوار و بو فاعده مرضیه نسلا بعد نسل محکم و پایدار اولوب فراغ بال و جمهور رعایا و رفاهیت حال عامه برابرا بر نوعله منتظم اولاکه انک قواعد و ضوابطنه انقطاع دوران و انقراض زمانه دکین احتمال خلل و فتور و نقض و قصور یول بولیه والسلام» (1570)

Vesika XII.

« كفه بكنه حكيم كه *

مکتوب کوندروب مسقو قرالی الچی کوندروب الی نفر آدم آزاق قلمهسنه داخل اولوب
 کمی ایله کفهیه کلک اوزره اولدقلرین اعلام ایتمشک ایمدی سده سعادتمز دائما مفتوح اولوب
 اکر دوستلق اکر دشمنلق اوزره کلانلره منع ورد یوقدر بیوردوم که حکم شریفله خاصه
 رئیسردن قدوة الامائل والاقران مصطفی وصول بولدقده کلان ایلیچیری کمی به قویوب مذکور
 ایله سده سعادتمه کوندرهسن» «آزاق بکنک کتخداسنه وریلدی ۵ جم. ۹۷۸»

* Mühimme defteri 9 (34) , s. 105, vesika 266.